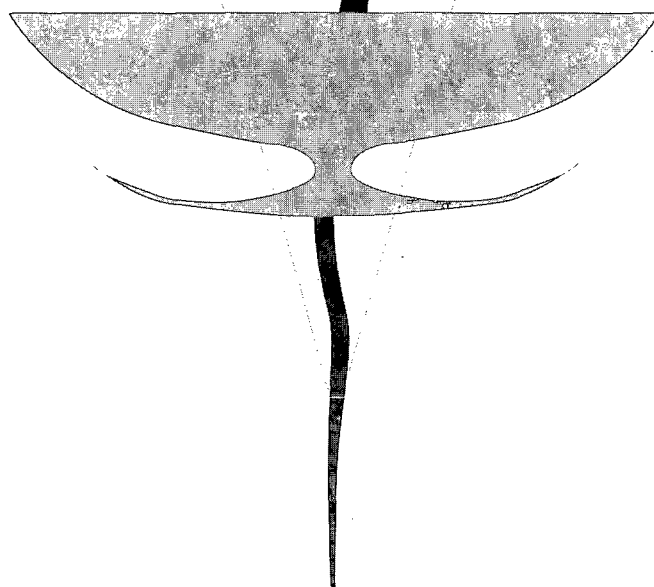

KRING VOOR DE GESCHIEDENIS VAN DE PHARMACIE IN BENELUX
CERCLE BENELUX D'HISTOIRE DE LA PHARMACIE

Bulletin 102

April / Avril 2002
Jaargang / Année 51

Redacteur

Apr. G. Gilijs

INHOUD - SOMMAIRE

G. GILIAS	Voorwoord	1
	Avant-Propos	2
G. GILIAS	Najaarscongres Bastogne 20 en 21 oktober 2001	3
	Congrès d'automne à Bastogne les 20 et 21 octobre 2001	5
F. RUTTEN	Even slikken	
	Vier eeuwen genezers en geneesmiddelen op Curaçao	6
J. LEMLI	De receptuur in het pesttraktaat van Joannes de Vesalia	30

IN MEMORIAM

Dirk Arnold Wittop Koning	37
---------------------------	----

VOORWOORD

Apr. Guy Gilijs

Op 1 januari 2002 nam de nieuwe bestuursploeg een start. Wegens gezondheidsredenen hadden enkele collega's hun bestuursbezigheid moeten opgeven, zodat vernieuwing en uitbreiding een noodzaak was. In naam van mezelf en alle leden van het bestuur dank ik gemeend en van harte onze vrienden die zich jarenlang belangeloos ingezet hebben om uw vereniging te laten bestaan.

Meteen werd binnen de nieuwe ploeg met meer omschreven taken gewerkt. Ieder van onze bestuursleden zal instaan voor precies omschreven functies. Ieder lid van de Kring zal dan ook exact weten met wie hij contact moet opnemen om zijn informatie door te geven of voor antwoord op een vraag.

Voorzitter / Redacteur :

Ondervoorzitter / Hoofdpenningsmeester :

Medeorganisatie congressen NL

Secretaris :

Adressenbestand

Vertalingen

Foto's

Medeorganisatie congressen B

Penningsmeester België :

P.R. België :

Verslag congressen naar
beroepsbladen, aanmelding data
congressen in beroepspers,
info over Kring naar pers

Ledenwerving :

Verzending Bulletins B

Guy De Munck

P.R. Nederland :

Verzending Bulletins NL

Medeorganisatie congressen NL

Contacten beroepsorganisaties NL

Joep Van Gelder

Wetenschappelijke info :

Chris De Backer

Adressen en telefoonnummers lees je op de achterflap van ieder Bulletin.

Op deze manier hopen we de Kring gezond draaiend te houden.

AVANT-PROPOS

Phicien. Guy Gilijs

Le nouveau comité a pris son essor au premier janvier. Quelques collègues avaient donné leur démission pour cause de santé de sorte que le renouvellement et l'extension étaient nécessaires. En mon nom et au nom de tous les membres du comité je remercie de tout cœur ces amis qui ont assuré avec désintéressement l'existence de notre association.

A cette occasion la nouvelle équipe aura des tâches mieux définies. Chaque membre assumera une fonction précise de sorte les membres du Cercle sauront exactement à qui s'adresser pour transmettre une information ou pour recevoir une réponse à une question.

<i>Président / Rédacteur :</i>	Guy Gilijs
<i>Vice-président / Trésorier principal :</i>	Hugo Van der Meer
Co-organisateur des réunions aux P.B.	
<i>Secrétaire :</i>	Ghislain Vercruysse
Adresses	
Traductions	
Photos	
Co-organisateur des réunions en Belgique	
<i>Trésorier pour la Belgique :</i>	Rigo Holsbeek
<i>P.R. Belgique :</i>	Hugo Leupe
Rapport des réunions aux organes professionnels, annonce des congrès et des infos concernant le Cercle dans la presse	
<i>Recrutement :</i>	Guy De Munck
Envoi des Bulletins en Belgique	
<i>P.R. Pays-Bas :</i>	Joep Van Gelder
Envoi des Bulletins aux Pays-Bas	
Co-organisateur des réunions aux P.B.	
Contacts avec les organisations professionnelles aux Pays-Bas	
<i>Information scientifique :</i>	Chris De Backer

Les adresses et numéros de téléphone figurent sur la page de couverture de chaque Bulletin.

Nous espérons ainsi organiser sainement le Cercle.

NAJAARSCONGRES BASTOGNE 20 EN 21 OKTOBER 2001

Apr. Guy Gilijs

Het bestuur had Bastogne uitgekozen, een historische stad midden in de Belgische Ardennen, om het najaarscongres 2001 te laten plaatshebben. Het was lang geleden dat Wallonië nog bezocht geweest was en daarom hoopten de organisatoren op heel wat belangstelling te kunnen rekenen met bovendien een voortreffelijk programma. Onze Franssprekende leden hebben echter de kans niet gegrepen, alhoewel gezorgd was voor lezingen in de taal van Molière en vertaling van de Nederlandstalige voordrachten. We stellen daarom des te meer de aanwezigheid van monsieur Pierre Julien uit Parijs en madame Nicole Roland, secretaris van l'Institut pour l'étude de l'histoire de la Pharmacie et du Médicament, op prijs.

In de vergaderzaal van Hotel Melba luisterden de congresgangers eens te meer naar leerrijke en boeiende uiteenzettingen. Collega Ghislain Vercruysse begon met de vertoning van een reeks prachtige beelden over oude apotheken in zijn lezing *«De l'Art Nouveau de Commercys à l'Art Déco à Reykjavik.»* Eens het applaus geluid bracht de voorzitter het droeve nieuws van het plotse overlijden, enkele weken voordien, van mevrouw Algra-van der Schaaf, die nu een voordracht zou verzorgen. Collega Desmidt was zo bereidwillig geweest als plaatsvervanger een lezing te houden over *«Frans Claes, een geelgieter en klokkengieter te Herentals (B) – 1572-1613.»* Na de koffiepauze sprak Guy Gilijs over *«De archiefbundel van Felix Louis De Preter uit Rillaar, apotheker te Brussel 1829-1849.»* De inrichting van zijn apotheek, doktersrecepten uit die tijd en een uniek klisteerboekje maakten deel uit van het onderwerp.

Om 19 uur werd het aperitief genoten in een apart gebouwtje van Wagon Restaurant Leo, uiterst sfeervol ingericht voor onze groep. Een voortreffelijke Ardeense maaltijd overgoten met de beste wijnen en opgediend door voorkomend personeel gaf ons het gevoel van verwende eregasten. Het aangenaam na-tafelen moest wegens het late uur afgebroken worden.

Op de algemene vergadering werd de voorzitter voor de volgende vijf jaar in zijn functie bevestigd. Meteen werd een vernieuwing en uitbreiding van het bestuur aangekondigd.

Joep Van Gelder nam dan het woord om ons te onderhouden over *«Kruid- en voorschriftenboeken.»* Met zijn enorme kennis over dit onderwerp leerde hij de toehoorders eens te meer heel wat bij betreffende de vakliteratuur. Professor Lemli had de eer de lezingen af te sluiten met zijn verhaal *«L'approbation du 'Syrop antivermineux' par la Société Royale de Médecine en 1870 – une histoire d'apothicaire.»* Een verhaal van politieke en administratieve bureaucratie tegenover een koppig doorzettingsvermogen van een apotheker.

Na het aperitief en de meer dan uitgebreide wild-lunch in Hotel Melba bezochten de deelnemers onder begeleiding het museum «En Piconrue» met onder andere een hele verzameling van Geneesheiligen.

Een kleine, maar voldane en gezellige groep heeft intens genoten van dit weekend !

De groep in de vergaderzaal
van Hotel Melba.
Le groupe à la salle de
réunion de l'Hôtel Melba.

Het museum - Le musée
«En Piconrue».

VOLGEND CONGRES

26-27 oktober 2002

Brugge (B)

Feestviering Culturele Hoofdstad van Europa

PROCHAIN CONGRES

les 26 et 27 octobre 2002

Bruges (B)

CONGRES D'AUTOMNE A BASTOGNE LES 20 ET 21 OCTOBRE 2001

Phicien. Guy Giliás

Le comité avait choisi Bastogne, ville historique des Ardennes, pour son congrès d'arrière-saison. Il y avait longtemps que la Wallonie avait servi de lieu de rencontre et les organisateurs en espéraient beaucoup avec un programme par ailleurs bien structuré. Nos membres francophones n'ont pas répondu malgré les exposés en français et la traduction des textes néerlandais. Nous apprécions d'autant plus la présence de monsieur Pierre Julien de Paris et madame Nicole Roland, secrétaire de l'Institut pour l'étude de l'histoire de la Pharmacie et du Médicament.

Dans la salle de réunion de l'Hôtel Melba les participants ont pu apprécier les communications enrichissantes et captivantes. Notre collègue G. Vercruysse a débuté par la présentation d'une série de diapositives de pharmacies anciennes sous le titre *«De L'Art Nouveau à Commercy à l'Art Déco à Reykjavik.»* Après les applaudissements le président a annoncé la triste nouvelle du décès de la pharmacienne Algera-van der Schaaf qui aurait dû faire un exposé. Le confrère Desmidt a eu l'obligeance de la remplacer par son étude sur *«Frans Claes, fondateur de laiton et de cloches à Herentals (B) 1572-1613.»*

Après la pause-café G. Giliás décrivit *«Les archives de Félix Louis De Preter de Rillaar, pharmacien à Bruxelles (1829-1849).»* Ces documents concernaient l'agencement de la pharmacie, les prescriptions ainsi qu'un exceptionnel livret des clystères.

A 19h l'apéritif était servi dans un bâtiment spécialement mis à notre disposition par le Wagon Restaurant Léo. Un excellent repas ardennais accompagné des meilleurs vins et servi par du personnel attentif nous donnait l'impression d'être des hôtes choisis. L'heure tardive a mis fin à ces agréables agapes.

L'assemblée générale du lendemain a confirmé pour cinq ans le mandat du président qui annonçait à cette occasion un élargissement et un renouvellement du comité.

Joep van Gelder prit la parole pour *«Ouvrages de Botanique et livres de prescriptions des apothicaires.»* Son énorme érudition sur ce sujet enrichit les connaissances des participants. Le professeur J. Lemli eut l'honneur de clôturer les exposés par une saga : *«L'approbation du 'Syrop antivermineux' par la Société royale de Médecine à la fin du XVIIIème siècle.»* Les démêlés politiques et administratifs contre l'entêtement laborieux d'un pharmacien.

Après l'apéritif et un lunch de gibier copieux à l'hôtel Melba, les congressistes ont visité le musée «En Piconrue», riche d'une collection de saints guérisseurs.

Un groupe restreint mais enchanté et satisfait a fort estimé ce week-end.

EVEN SLIKKEN

Vier eeuwen genezers en geneesmiddelen op Curaçao*

Fons Rutten

Voor dr. med. David Ricardo Capriles is het een uitgemaakte zaak : Curaçao van 1883 kan men een 'Eiland der Genezingen' noemen¹. Drieëntwintig jaar later is dr. J. Portengen het nog roerend met hem eens². Had Capriles gelijk en strekt zijn beoordeling zich ook uit over de periode waarin Curaçao deel uitmaakte van het territorium van de West-Indische Compagnie (WIC)? En waren die opmerkelijke genezingen toe te schrijven aan een gunstig klimaat, een goede gezondheidszorg, openbare hygiëne, verbeterde voeding en adequate geneesmiddelvoorziening of aan de afwezigheid van endemische ziekten? De opmerking van Capriles was al voorgegaan door de constatering van Simons in 1868 dat «Curaçao voor een der gezondste eilanden van heel West-Indië moet [worden] gehouden, weshalve ook de vele lijders... uit St. Domingo of Jamaica zich voor langeren tijd hier komen vestigen.» En waaraan hebben wij het te danken dat *De Curaçaosche Courant* in 1872 kon schrijven : «Eene vermeerdering der bevolking op dit eiland – ...een verblydend verschynsel... op een zoo groote schaal als op de vier eerstgenoemde eilanden [Curaçao, Bonaire, Aruba en Sint Maarten] zou men te vergeefs in Europa zoeken.» Daaraan had de courant nog kunnen toevoegen dat Curaçao al steeds een uitzonderingspositie in het Caribisch gebied heeft ingenomen met een geboorte-overschot, terwijl de meeste Engelse en Franse eilanden een negatieve demografie laten zien : de zogenaamde 'Curaçao-paradox'.

De faam van Curaçao als herstellingsoord bracht M. Römer in 1843 op het idee vol pension op plantage Hato aan te bieden met gebruik van paard en wagen voor anderhalve dollar per dag.³ Ook later, in 1862, wordt het gezonde Hato nog eens warm aanbevolen als «una lugar de Curaçao con... una cristaline corriente cruza... sus terrenos y flores aromáticos embalsaman su atmósfera que brinda salud en medio de inefables delicias.»⁴ Al dit fraais zou bij de argeloze lezer het vermoeden wekken dat er voor geneesheren en apothekers nauwelijks brood op de plank was. Fiscaal J.F. van Halmale schrijft in 1713 aan de bewindhebbers : «ik wenschte dat ik de studie die ik in de medicijne gedaan heb, in die van de rechten kon doen veranderen...» De boekhouder verdiende in 1710 meer dan de dokter. Negatieve geluiden ontbreken echter ook niet, want L. Rouppe noemt in 1764 Curaçao een ongezond eiland. Zijn moeilijkheden blijken echter betrekking te hebben op de (zieke) bemanning van schepen in de haven. Gele koorts was de doodsvijand van het garnizoen en de bemanning van oorlogsschepen. Een ander negatief geluid kwam van een ambtenaar van de Nederlandse ambassade in Washington die in 1911 Curaçao een hol van venerische infecties noemde.⁵

Laten we het er maar op houden dat het niet alleen de vooruitgang van de medische wetenschap was, maar ook het streven naar verbetering van de algemene en individuele hygiëne, van sanitaire voorzieningen, van het tot stand komen van wetten die over het algemeen een toenemend humane benadering van het zwarte bevolkingsdeel tot gevolg hadden, die tezamen aan het gunstige aspect van het 'Eiland der Genezingen' hebben bijgedragen. Binnen dit kader rijst dan de vraag wie de zorgverleners waren, welke regels ze hanteerden in hun *Regimen Sanitatis – de kunst om gezond te blijven* – en over welke medicamenten ze konden beschikken. Daarvoor is een korte terugblik in de geschiedenis nodig.

(*) Met enkele wijzigingen overgenomen uit het boek *Veranderend Curaçao*. Collectie essays opgedragen aan Lionel Capriles. Red. : H.E. Coomans, M. Coomans-Eustatie & J. van 't Leven. Uitgave : Stichting Libri Antilliani, Bloemendaal, 1999. Prijs : f 100 (€ 45,38).

(1) G.E. van Zanen, *David Ricardo Capriles*. Assen: Van Gorcum, 1969, p. 137.

(2) J.A. Portengen, *Onze West Indische eilanden. Het Nederlandse Zeewezen*, 1906, p. 100, 216, 257.

(3) *De Curaçaosche Courant*, 6 mei 1843.

(4) *De Curacaosche Courant*, 24 mei 1862; In 1882 wil J. Kuyper Curaçao aanbevelen als 'een herstellingsoord voor uitgeputte werkkrachten'. *Tijdschrift van het Nederlandsch Aardrijkskundig Genootschap* 6, p. 167.

(5) H.M. van Weede, *De haven van Curaçao. Marineblad* 26, 1911/12, p. 812-827.

Vanaf de oudste tijden heeft de mens niet alleen regels vastgesteld om gezondheid te behouden, maar ook gezocht naar middelen die zijn ziekten en kwetsuren konden genezen en pijn verminderen. Daarbij ging het er niet alleen om de juiste medicijnen of tegengif te vinden, maar ook om goden en demonen gunstig te stemmen. Ziekte kon ontstaan door magische invloeden, bezetenheid, door dieren of vreemde stoffen in het lichaam : 'the invisible arrow' bij de Arawakken en Cariben, als straf, door toverij van een 'hacidó di bruha', door de wil der Goden, door het verlies van de ziel (zumbi) of door het boze oog (oyada).

Ook de kwade wind – hairu of andanza – was verdacht; een concept dat in de Westerse civilisatie tot in de 19de eeuw voortleefde.

Er zijn in de loop van de geschiedenis ontelbare voorschriften gegeven om uit het ziekbed te blijven. De beroemde universiteit van Salerno kwam omstreeks de elfde eeuw met regels die bekend staan als *Regimen Sanitatis*.⁶ Als medisch vademecum zijn de gezondheidsregels verstoofd, maar de raadgevingen hebben door de Middeleeuwen heen en tot de Verlichting grote invloed gehad. Gelukkig waren het niet alleen de Europeanen die voordeel konden trekken van indringende gezondheidsregels. Zo blijken de Zuid-Amerikaanse indianen over een omvangrijk arsenaal aan raadgevingen en medicijnen te beschikken om de gezondheid te garanderen, waarvan de waarde op belangrijke plaatsen door moderne onderzoekingen wordt bevestigd. In Midden-Amerika moet er tussen 1200 en 400 vóór Chr. al een zekere specialisering van artsen hebben plaatsgevonden en zelfs een soort apothekers hebben bestaan.⁷

Bij de verovering van Curaçao in 1634 zullen Johannes van Walbeeck en zijn gevolg van 400 matrozen en soldaten ongetwijfeld de indiaanse genezer, boratio of piache, hebben opgemerkt. Met zijn grote kennis van kruiden, wortels en magie was deze priester-apotheker in staat zieken en gewonden op het eiland te helpen. Daarbij zal de patiënt niet alleen geneeskruiden van eigen bodem hebben gebruikt zoals purgerende (*Ricinus communis* = Karpata), zacht laxerende (*Cassia bicapsularis* = Tamarijn of trommelstok), verzachtende (*Cordia cylindrostachya* = Basora pretu), braakverwekkende (*Jatropha gossypifolia* = Flaira), koortswerende (*Pectis febrifuga* = Tebink), pijnstillende (*Datura innoxia* = Yerba stinki), narcotische (*Nicotiana tabacum* = tabak), slaapverwekkende (*Dalea carthaginensis* = Yerba di soño), wormdrijvende (*Chenopodium ambrosioides* = Sagrado) of giftige (*Hippomane mancinella* = Manzaliña), maar werd hij ook betrokken in orakels met bedwelmende en hallucinogene planten.⁸

Vespucci had al opgemerkt dat de indianen op Curaçao gewoon waren op bladeren te kauwen. Het pruimen van tabak als medicijn of genotmiddel kan men, behalve op de Caribische eilanden, ook bij de indianen in Columbia, Centraal Guyana en Oostelijk-Brazilië waarnemen.⁹ Als voorloper van de door de kolonisten toegepaste aderlating kenden de indianen ook de scarificatie; het tot bloeden toe inkerven van de huid bij bepaalde ziekten, verder het snuiven van gemalen kruiden en het inbrengen van medicinale clysmas bij parasitosen en diarree.

Met het aan land brengen van de scheepsmedicijnkisten in 1634 werd de Westerse geneeskunde geïntroduceerd op Curaçao. De kist, soms wel 180 x 70 x 70 cm, bevatte over de honderd plantaardige, dierlijke en minerale producten, waaronder braak- en laxermiddelen, pijnstillers, wondbalsems, pleisters, zalven, poeders en pillen. Bovendien waren chirurgische instrumenten als botzagen, spatels, lancetten, spuiten, verbandstoffen en utensiliën als bronzen en glazen vijzels, balans en gewichten aanwezig. Handhaving en aanpassing van het enorme assortiment geneesmiddelen moet een grote opgave zijn geweest voor de chirurgijn.

(6) R. Schott, *Die Kunst sich Gesund zu erhalten – Regimen Sanitatis Salernitanum*. Salerno: Turismo, 1954, p. 43.

(7) F. Guerra, *Indianische Heilmittel vor Kolumbus*. Die Apotheke – Historische Streiflichter. Basel: Roche, 1996, p.35.

(8) E.H. Ackerknecht, *Medical practices*. In: Steward, J.H. (ed.) *Handbook of South American Indians*. Vol. 5. Washington: Govt. Print. Office, 1949, p. 621.

(9) J.M. Cooper, *Stimulants and narcotics*. In: Steward, J.H. (ed.) *Handbook of South American Indians*. Vol. 5. Washington: Govt. Print. Office, 1949, p. 525.

De met Van Walbeeck meegereisde chirurgijn werd kennelijk niet erg belangrijk geacht want zijn naam komt, in tegenstelling tot die van de timmerman, niet in de verslagen voor. Hij of zijn knecht mochten de geneeskruiden stampen. Medische hulp was al spoedig nodig toen de bediende Adrián van kapitein Lopez De Morla een schotwond had opgelopen en door de Spanjaarden in de steek was gelaten.¹⁰

Medicamenten en utensiliën werden voor rekening van de West-Indische Compagnie in Amsterdam door de apotheek van het St.-Pietersgasthuis of, voor de uitredingen van de overige Kamers, door particuliere apothekers bereid en afgeleverd, waarna ze werden verscheept naar de West.¹¹ Op de terugreis werden Curaçaose geneesmiddelen meegenomen als civet, pokhout, indigo, oranjeschillen, lemoensap, geneeskrachtige balsem uit *Bursera*-bomen en later cochenille, beheenolie, karpata-olie en aloë, soms ook «een klyn vaatje met aptekers salve».¹² Ook vond er herhaaldelijk transport overzee plaats van plantaardige geneesmiddelen uit Amerika via Curaçao naar Europa, zoals kinabast tegen koorts, perubalsem voor wondbehandeling, ipecacuanhawortel tegen hoesten en amoebendysenterie, tabak als clysteer en snuif, en copaivabalsem tegen gonorroe.¹³ De snuiftabak tegen chronisch verstopte neus en tabak «tegen geraaktheit, beroerte, opstopping van 't water en uitwendig by schurft...»¹⁴ kwam uit Puerto Rico en Santo Domingo, keltum (rum) uit Martinique, cacao als opwekkend middel uit Caracas, cochenille «voor de steen en het graveel, buikloop en om miskramen te voorkomen» uit Cuba, pik en teer voor huidaandoeningen uit Philadelphia, sarsaparillawortel en sassafras tegen syfilis uit Jamaica.¹⁵ De bewindhebbers lieten niet na bij iedere uitreding van hun vaartuigen de schipper op te dragen uit de overzeese gebieden «voor de droogist» geneeskruiden mee te nemen.¹⁶

Een indiaan smeert een zieke in met een pijnstillend preparaat uit de plant *Datura innoxia*, de *Yerba stinki* (afbeelding uit: Bernardino de Sahagún El Códice Florentino, ca. 1552).

Planten zijn altijd de belangrijkste leverancier geweest van medicamenten. Nog heden is 80 % van de wereldbevolking aangewezen op plantaardige geneesmiddelen. De geneeskrachtige werking werd vaak aan de gelijkenis van de plant met een ziekte toegeschreven; de zogenaamde signatuurleer. De gele bloem van Pompoen (*Cucurbita maxima*) hielp tegen geelzucht, de wortel van Pistol of Skopet (*Ruellia tuberosa*) zou vanwege zijn vorm als seksstimulans kunnen dienen, de lila-rose bloemen van Flor di sanger (*Lantana camara*) hielpen bij menstruatiestoornissen en kreeften of Cabaron (garnalen) moesten kanker kunnen genezen.

Kwade lichaamssappen

De geneeskunde steunde in Van Walbeeck's tijd nog geheel op de leerstellingen van Claudius Galenus. Deze Romeinse arts (130-200), geboren in Pergamon, was apotheker en lijfarts van enkele Romeinse keizers. Op basis van de vier-sappenleer van de Griek Hippocrates ontwikkelde hij een 'humorale pathologie', die eeuwen lang zijn waarde bleef behouden. Een verstoring van de lichaamssappen

(10) J. Hartog, *Curaçao – Van kolonie tot autonomie*. Dl. I. Aruba: De Wit, 1961, p. 121.

(11) A.M.G. Rutten, Geneesmiddelenleveranciers van de Tweede West-Indische Compagnie. *Pharm. Weekblad* 127, 1992, p. 726-728.

(12) Archief Tweede West-Indische Compagnie. 's-Gravenhage: Algemeen Rijksarchief, verder te noemen ARA, NWIC, 591, 1744, f 231.

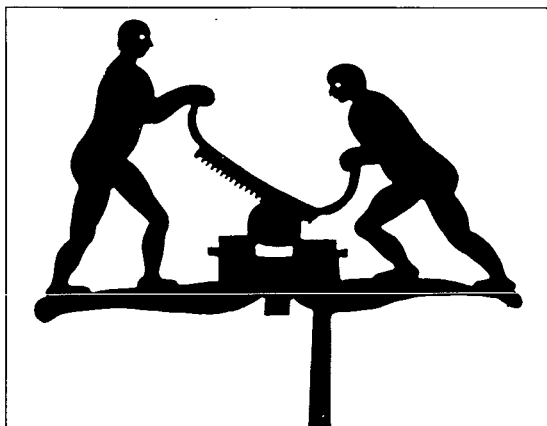
(13) ARA, NWIC, 1156, 1737, f44, 57.

(14) R. de Farvacques, *Medicina Pharmaceutica*. Tweede afdeeling van het V. boek. Leiden: Isaak Severinus, 1741, p. 62.

(15) ARA, NWIC, 202, 1708, f 410; 575, 1720, f 684; 576, 1721, f 356.

(16) ARA, NWIC, 770, 1684, f 38, 58.

voerde tot dyscrasie: de mens werd ziek. De behandeling was er op gericht de juiste verhouding weer tot stand te brengen. Dat kon, net als in de gezamenlijke Griekse, hellenistische en Romeinse geneeskunde, niets anders dan door herstel van de harmonie tussen natuur en mens. De in die tijd bekende geneesmiddelen werden volgens Galenus in vier kwaliteiten onderscheiden : koud, warm, droog of vochtig. Zo moest men

Verwerking van pokhout, afgebeeld op een koperen windwijzer van het Rasphuis in Amsterdam.

het in de Nieuwe Wereld ontdekte Wayacá (pokhout), waarvan een afkooksel bij innahme warmte opwekte, indelen bij de behandeling van 'koude' ziekten als syfilis. Dit begrip werd pas verlaten toen Rudolph Virchow in 1868 aantoonde dat ziekte op veranderingen in de cellen berustte en niet op een overmaat of gebrek aan lichaamssappen. Pokhout was al in 1508 uit Amerika in Europa ingevoerd voor de behandeling van syfilis. Curaçao was een belangrijke leverancier van pokhout, dat in het rasphuis in Amsterdam tot 'zaagsel' werd verwerkt, waaruit door uitkoken een drank kon worden verkregen.

Galenus was de eerste medicus-apotheker die standaardvoorschriften gaf voor de bereiding van geneesmiddelvormen uit planten, zoals extracten, tincturen of stropen en de grote zorg benadrukte die aan de bereiding van een geneesmiddel moest worden besteed. Nog steeds worden die bereidingen in de apotheek 'galenische preparaten' genoemd. Grote verwarring ontstond toen na de ontdekking van Amerika in Europa geneeskruiden werden geïmporteerd die niet in de gebruikelijke indeling konden worden ondergebracht. Een aantal van deze medicijnen als sarsaparilla, guaiakhout en sassafras is intussen obsoleet. Andere zoals coca, kina, tabak, ipecacuanha en curare hebben bewezen belangrijke aanwinsten te zijn. Nog steeds vormt het regenwoud een onuitputtelijke bron van nieuwe geneeskruiden en veelbelovende medicamenten.

In de loop van de 16de eeuw bracht de arts Paracelsus (1493-1541) een onwente-ling teweeg door naast het vertrouwde pakket plantaardige middelen, het gebruik van chemische medicamenten als arseen, antimoon, goud en kwik te propageren. De fundamentele kennis daarvoor was al door de Egyptenaren aangedragen en later in de achttiende eeuw door de Arabieren verder ontwikkeld. Met chemie moest het volgens Paracelsus mogelijk zijn de zieke mens weer gezond en vrolijk te maken. Een van zijn preparaten was drinkbaar goud, het *Aurum potable*, dat als de 'steen der wijzen' werd beschouwd. De denkbelden van Paracelsus leidden ertoe dat de apothekers niet alleen een kruidentuin verzorgden, maar ook scheikundige laboratoria gingen inrichten en zich toediepen op allerlei chemische bereidingen. Later, in de 19de en 20ste eeuw, culmineerde die belangstelling in de oprichting van farmaceutische fabrieken, waar men therapeutisch werkzame plantenstoffen isoleerde of synthetiseerde, om ze daarna tot specialités te verwerken. Morfine uit opium, strychnine uit braaknoot, coffeine uit koffie, atropine uit bilzekruid, salicine (de voorloper van aspirine) uit wilgenbast en digitaline uit vingerhoedskruid, zijn voorbeelden van in de 19de eeuw geïsoleerde therapeutisch werkzame planteninhoudstoffen. Al deze vindingen werden gedaan door apothekers.

Halverwege de 17de eeuw stond de geneeskunde in de Nederlanden in groot aanzien en we kunnen aannemen dat de medische kennis ook wel terug te vinden zal zijn in de standaard bagage van de gemiddelde chirurgijn die op Curaçao terecht kwam. Antonie van Leeuwenhoek (1632-1723) was het gelukt met hulp van een microscoop de opbouw van menselijke weefsels zichtbaar te maken. Anderhalve eeuw later zou Koch met hetzelfde instrument de tuberkelbacil ontdekken. Nicolaas Lemery (1645-1715), een Franse apotheker, schreef een beroemd leerboek over de bereiding van chemische geneesmiddelen. Een hoogleraar aan de Leidse Universiteit, Franciscus de Boë Sylvius (1614-1672) gebruikte eveneens chemische middelen, waarmee hij de zuurgraad van de lichaamsvochten wilde beïnvloeden. Aan dezelfde universiteit werd kruidkunde en scheikunde gedoceerd door Herman Boerhaave (1669-1738), van wie enkele leerlingen als medisch doctor naar West-Indië vertrokken. Doctor W. Hillary uit Barbados, die in 1722 te Leiden promoveerde, is daar een voorbeeld van,¹⁷ ook de Curaçaoenaars Sebastian Bernagie in 1702 en Wilhelm Webkok in 1739 studeerden in Leiden.

Waakhonden van de gezondheidszorg

Apotheek ca. 1720. Ets van Franciscus Florentinus in Oeconomus prudens et legalis. Nuremberg 1722.

In de 18de eeuw stond de medische wetenschap nog geheel in het teken van de leer van Galenus en was gebaseerd op warme en koude geneesmiddelen en goede of kwade lichaamsvochten. De ziekenzorg was in die tijd bijna geheel in handen van chirurgijns. Onder chirurgijn of 'meester' dient men niet de figuur van de

hedendaagse chirurg te verstaan, maar de ouderwetse heelmeeester. Tot 1850 waren kennis en kunde strikt gescheiden. De universiteit vormde de geleerde doctor, terwijl de kunde aan speciale scholen buiten de universiteit werd geleerd. Het was aderlaten, purgeren, koppen zetten en slikken. Op veel achting en waardering hoefde de chirurgijn in zijn praktijk niet te rekenen. Dat gold vooral voor de scheepschirurgijns en chirurgijn Jan Gunterman, die aan boord van het Compagnies-slavenschip 'De Catharina Galeij' hand- en spandiensten weigerde omdat hij «medisyn voor de slaven moest klaarmaken», werd door de boze constabel over de kisten gesmeten.¹⁸ De geneesmiddelen voor de hospitaalapothek of 'meesterwinkel' op Curaçao die jaarlijks vanuit Amsterdam werden verzonden, waren geheel afgestemd op de leerstellingen van Galenus. De inhoud bestond uit 70 % plantaardige, 10 % dierlijke en 20 % minerale middelen, een verhouding die om en nabij de gehele 17de en 18de eeuw gehandhaafd bleef, zowel voor de naar Curaçao gezonden kisten¹⁹ als voor de medicijnen die naar de vestigingen in Guyana²⁰ of de kust van Guinea²¹ gingen. Veranderde het basispakket geneesmiddelen nauwelijks, in de geneeskundige behandeling was geleidelijk aan wel een verschuiving merkbaar. De eerste decennia van de 18de eeuw blijken er

(17) R.B. Sheridan, *Doctors and Slaves; a medical and demographic history of slavery in the British West Indies 1680-1834*. Cambridge: Cambridge University Press, 1985, p. 22.

(18) ARA, NWIC, 596, 1749, f 864.

(19) A.M.G. Rutten, Slavenhandel, ziekten en mortaliteit in de Curaçaoese medisch-farmaceutische geschiedenis. *Pharm. Weekblad* 127, 1992, p. 389-406.

(20) A.M.G. Rutten, Een medicijnkist voor Pomeroon. *Bulletin Kring voor de Geschiedenis der Pharmacie in Benelux* 43, 1994, p. 6-14.

(21) A.M.G. Rutten, Geneesmiddelenvoorziening op de Nederlandse Goudkust in de eerste helft van de 18de eeuw. *Pharm. Weekblad* 129, 1994, p. 385-396.

ontelbare civiele chirurgiëns op Curaçao te zijn neergestreken, die zich behalve met de geneeskundige praktijk ook bezig hielden met de handel in medicamenten en de leverantie aan de meesterwinkel van de Compagnie. Tegen het midden van de 18de eeuw vinden er belangrijke veranderingen plaats in de gezondheidszorg. Sociale hygiëne en bevordering van een goede gemeenschapszorg krijgen op Curaçao tegen het einde van de 18de en in de loop van de 19de eeuw steeds meer de aandacht. Het besef dat het milieu de voornaamste

Voorstelling van een apothekersknecht op een Spaanse tegel uit de 17de eeuw (collectie auteur).

determinant is voor de algemene gezondheidstoestand van een populatie, is terug te vinden in de plaatselijke wetgeving.

Regels over de voeding en behandeling van slaven worden in 1824 vastgelegd.²² Quarantaine-maatregelen worden verscherpt.²³ Er wordt in 1867 een Gezondheidsraad ingesteld die op 'reinheid en preventie van ziekten' gaat letten. Het achteloos wegwerpen van vuil op straat wordt verboden²⁴ evenals het verwekken van hinderlijke stank en rook.²⁵ Milieuhygiëne is ook later het onderwerp van een maatregel uit 1938 tegen rookoverlast van schepen.²⁶ Er komt een verplichte koepokvaccinatie in 1844.²⁷ Verkoop of het afleveren van bedorven voedsel wordt strafbaar gesteld.²⁸ Dat laatste gaf moeilijkheden met de uit Holland ontvangen levensmiddelen, die vaak al bedorven waren bij aankomst. «Dogh gelieven te precautioneren bij het zenden van vivres voor onse slaaven dat het gheen oude ofte verleegehen kost magh weesen», aldus gouverneur Beck.²⁹ In 1730 klaagt het Bestuur dat de ontvangen 12 vaten pekervlees uit niets anders blijken te bestaan dan uit «schonken en botten die niet bequaam syn om hier onder UEd. Compagnies bedienden uyt te delen.» Ze werden daarom maar naar Aruba gestuurd.³⁰ Met het hongerende Aruba bestond niet veel medelijden: de commandeur die in 1721 om hulp kwam vragen werd teruggestuurd «verzien van eenige mont kosten soo voor hem als de indianen...»³¹ Het kleffe brood voor het garnizoen dat met de zending vivres uit Holland binnenkwam gaf een hoop ellende, aldus gouverneur Noach du Fay.³²

Bederf van levensmiddelen was niet geheel tegen te gaan, want van bacteriën en schimmels had men toen nog geen weet. Als conserveermiddel diende vooral zout, zodat met de voeding van pekervlees, gedroogde/gezouten vis en ingelegde groente, veel zout werd opgenomen. Vooral voor de zwarte bevolking, die aanleg heeft tot zoutretentie en hoge bloeddruk, was dat schadelijk.³³ Dorst werd gelest met water van soms onbetrouwbare herkomst,³⁴ uit halfverdroogde putten, uit 'tankies' of regenbakken, of met wijn. Van dat laatste genotmiddel werden enorme hoeveelheden geconsumeerd, waarvan het eilandbestuur weer profiteerde door accijnsinkomsten.³⁵ Populaire herbergen schijnen rond 1740 die van Willem Arends in de Heerenstraat en van Anna Holstman op de hoek van de Breedestraat te zijn geweest.³⁶ Behalve wijn waren rum en anijslikeur³⁷ geliefde genotmiddelen. Van rum (kiltum) was een inferieure kwaliteit leverbaar, killduyvel genoemd, die niet alleen in de apotheek werd gebruikt voor smeersels en lavementen, maar ook door slaven en de militie werd gedronken.³⁸ Voor 667 sla-

(22) Publicatie nr. 78, 29 september 1824.

(23) Publicatie nr. 252, 1 februari 1844.

(24) ARA, NWIC, 203, 1710, f 527.

(25) *De Curaçaosche Courant*, 28 juli 1932.

(26) *Publicatieblad* (PB) nr. 24, 1930/31 PB nr. 90, 1932.

(27) Notificatie nr. 256, 6 juni 1844.

(28) Notificatie nr. 309, 19 december 1850.

(29) ARA, NWIC, 570, 1708, f 5.

(30) ARA, NWIC, 1155, 1720, f 49.

(31) ARA, NWIC, 576, 1721, f 181.

(32) ARA, NWIC, 578, 1724, f 130.

(33) A.M.G. Rutten, *Slavenhandel*, 1992, p. 395.

(34) ARA, NWIC, 566, 1702, f 675.

(35) ARA, NWIC, 611, 1778, f 39.

(36) ARA, NWIC, 585, 1738, f 379.

(37) ARA, NWIC, 611, 1778, f 39.

(38) ARA, NWIC, 569, 1706/7, f 518.

Laboratorium ca. 1708 naar kopergravure van Jan Luijken.

ven in depot werd in 1729 verstrekt 226 kan kiltum, 200 pond tabak, 10 gros pijpen «en vrugten ter verversinghe».³⁹ De roddel wil dat Fiscaal Willem van Bergen «nooyt nogteren maar altyd overstalligh droncken» was⁴⁰ en dominee Van Cambron zou «continueel sat en druncken» zijn geweest.⁴¹ Avitaminosen van het B-complex door overmatig alcoholgebruik kwamen zeker voor, maar zijn nauwelijks te traceren in de archieven.

Het drinken van wijn uit de sierlijke tinnen-loden bekers bracht weer de kans mee van loodvergiftiging en gevallen van 'dry belly-ache', een kramp in maag en darmstreek en verlamming van de benen, zijn niet

zeldzaam. Ook podagra (voetjicht), die door loodvergiftiging kan zijn veroorzaakt, is, vooral onder de aristocratie, frequent aan te treffen. Gouverneur Jacob Beck is een duidelijk slachtoffer.⁴² Specerijen als kruidnagel en kaneel werden naast zout en alcohol als conserveermiddel toegepast en op iedere scheepsluist zien we ze dan ook genoteerd staan.⁴³ Scheurbuik of scorbuut door vitamine C gebrek was, vooral op de slavenschepen, een veel voorkomend verschijnsel.⁴⁴ Zowel kapitein Cornelis Bouman zelf als de slaven op het Compagniesfregat 'Amsterdam' hadden daarmee te kampen.⁴⁵ Ook op Curaçao, vooral in het Stadsdistrict, kwam vitamine C gebrek voor.⁴⁶ Misschien was niet altijd voldoende verse groente beschikbaar. Sinaasappelen, limoentjes, granaatappelen, vijgen en bananen waren al door Van Walbeeck aangetroffen op het eiland. Maar er moet later toch een ruime keuze aan vruchten als papaya, mispel, macapruim, guayaba, mango en tamarijn zijn geweest? Aan boord van slavenschepen werd limoen-sap of een partij sinaasappelen meegenomen als preventief middel.⁴⁷ Regelmatig lezen we ook over verstrekking van bananen en sinaasappelen aan de slaven.⁴⁸ Met de komst van zwarte slaven werden ziekten geïmporteerd als mijnwormziekte, dracunculus infecties (Guinese draadworm of Bietje di Pia), lepra (Laster) en gele koorts (Rotkoorts). Sommige slaven konden ook besmet zijn door de tsetse-vlieg (genus *Glossina*), de vector van trypanosomiasis ofwel slaapziekte,⁴⁹ die echter niet werd verspreid in de Cariben.⁵⁰ Op hun beurt werden de zwarten slachtoffer van Europese virusziekten als pokken, mazelen en influenza. De pokkenepidemie, vroeger als 'grasseerende siekte' aangeduid, kostte in 1742 aan meer dan 1.000 slaven het leven.⁵¹ De koepokvaccinatie, een ontdekking gedaan door de arts Edward Jenner in 1798, maakte een einde aan de vaak dodelijk verloopende en gevreesde pokkenepidemieën. *De Curaçaosche Courant* meldt in 1828 opgetogen dat bij de natuurlijke pokkenbesmetting iedere 7de lijder stierf, bij ingeënten één op de 312.⁵² Variolatie, het inenten met menselijk pokstof, was al in het begin van de 18de eeuw bekend in Afrika en Azië en werd waarschijnlijk toen ook al op Curaçao toegepast. Buchan schrijft dat «...een zekere planter in eene der West-Indische eilanden eigenhandig in één jaar 300 zyner slaaven ingeënt [heeft] en niet tegenstaande de hitte der landstreek en andere ongunstige omstandigheden, geen eenen derzelven verloren heeft.»⁵³ Aan deze methode

(39) ARA, NWIC, 579, 1729, f 498.

(40) ARA, NWIC, 573, 1718, f 667.

(41) ARA, NWIC, 573, 1719, f 849.

(42) ARA, NWIC, 201, 1705, f 394; 568, 1706, f 634.

(43) ARA, NWIC, 590, 1743, f 655.

(44) ARA, NWIC, 1140, 1701, f 32.

(45) ARA, NWIC, 578, 1724, f 181.

(46) *De Curaçaosche Courant*, 17 mei 1889.

(47) ARA, NWIC, 201, 1703, f 124; 566, 1701, f 86.

(48) ARA, NWIC, 573, 1718, f 588.

(49) ARA, NWIC, 572, 1715, f 341; 206, 1715, f 144.

(50) R.S. Dunn, *Sugar and Slaves*. Londen: Jonathan Cape, 1973, p. 305.

(51) ARA, NWIC, 589, 1742, f 290.

(52) *De Curaçaosche Courant*, 2 augustus 1828.

(53) W. Buchan, *Huislyke geneeskunde of Verhandeling over de verhoeding en geneezing van ziekten*. 1ste deel. Haarlem: Tetmans, 1791, p. 392.

kleefden echter gevaren, die met de vaccinatie van Jenner werden omzeild. De pokkenepidemie van 1862 op Curaçao bracht de redactie van *De Curaçaosche Courant* ertoe te constateren dat «het zeer te betreuren is dat men op dit eiland zo achteloos is geweest met wachten zich te laten vaccineren tot de pokken heerschte».⁵⁴ Moedwillige besmetting met pokken werd soms toegepast als biologisch wapen. In de Franse en indiaanse oorlogen 1754-1763 deelden de Engelsen met pokstof besmette lakens uit aan indianen die de Fransen steunden.⁵⁵ Het uitschakelen van een tegenstander met ziektekiemen is niets nieuws! De Hollandse verwensing «krijg de pokken» kan niet alleen op koepokken, maar ook op Spaanse pokken (syfilis) of indiaanse pokken (framboesia) betrekking hebben.

Bijna honderd jaar na Jenners vaccinatie werd opnieuw een belangrijke ontdekking gedaan: Carlos Finlay toonde aan dat gele koorts wordt overgedragen door muskieten. Walter Reed bewees daarna dat met muggengaas en verdelging van muskieten afdoende bescherming werd verkregen. Gele koorts veroorzaakte vooral in de 18de eeuw onder de blanke bevolking in het gehele Caribische gebied een ravage. In het begin van de 19de eeuw verloor alleen de Koninklijke Britse Marine al 30 % van haar blanke bemanningsleden aan de gele koorts en in 1843 stierven er 21 van de 77 in het militaire hospitaal op Curaçao opgenomen Nederlandse militairen die besmet waren met gele koorts. Onbekend als men ermee was dat muggen het virus van gele koorts overbrengen, was de therapie die de OvG's (officiëren van gezondheid) S.J. de Jongh en G.A.L. Ferguson rond 1850 toepasten met aderlaten, kwikzouten, trekpleister en braakwijnsteen, tot mislukken gedoemd.⁵⁶ De Jongh is echter dichtbij de waarheid als hij 'microscopisch kleine deeltjes' die vrijkomen uit het 'scheepsmoeras' van nat hout in een schip uit Suriname, ervan verdenkt gele koorts te hebben veroorzaakt.⁵⁷

Lepra of melaatsheid kwam in enkele gevallen voor en bracht voor de lijdens rituele uitstoting en een treurig isolement. Er was geen effectief geneesmiddel voor beschikbaar. Men trachtte de ziekteverschijnselen met het hars van Palu di sia corra (*Bursera simaruba*) wat te verzachten. Een verkeerde diagnose kon inhouden dat men levenslang werd opgesloten in een leprahuis samen met krankzinnigen en criminelen.⁵⁸ Het lazarushuis was een instrument van sociale controle. Opbergen van misdadigers in hospitaal of leprozerie was algemeen gebruikelijk en dr. David Collins (St. Vincent) benadrukt in 1803 nogeens dat het «a good policy is to use the hospital as a prison».⁵⁹ Zo kon de Curaçaose stadschirurgijn Johan Christoph Schüller in 1798 nog tijdig verhinderen dat de slaaf Marquis van Jan Hendrik de Lannoy ten onrechte werd opgesloten in het lazarushuis. Kinkhoest, die in 1863 veel slachtoffers maakte onder kinderen, behandelde doctor H.J. Jesurun met een afkooksel van *Secale cornutum* (moederkoorn), een middel dat zich nog tot halverwege de 20ste eeuw heeft gehandhaafd.⁶⁰ Het aantal geslachtszieken schijnt aanzienlijk te zijn geweest, gezien de relatief grote hoeveelheden kwikzouten, kwikzalven, copaivabalsem, smilax chinawortel, sarsaparillawortel, sassafrashout en pokhout die de meesterwinkel nodig had. In de tweede helft van de 19de eeuw kwamen er talrijke specialités op de markt die genezing beloofden van venerische infecties. In 1882 adverteert Matthey & Van Eps met «geneesmiddelen tegen syfilis en geheime ziekten o.a. Biscuits depuratifs de Dr. Ollivier en Pildoras indianos de Wright New York».⁶¹ Tyfusinfecties openbaarden zich een enkele keer (1821) onder Venezolaanse immigranten.

Dysenterie of 'roode loop' was een van de meest voorkomende ziekten, zowel aan boord van de slavenschepen als op het eiland zelf. Onder de 24 overleden plantageslaven in 1718 waren 16 gevallen met dysenterie, 3 hydrops, 2 tering en 3 diversen.⁶² Rode loop is geen specifiek Curaçaose kwaal. Rond 1780 woedde

(54) *De Curaçaosche Courant*, 10 januari 1863.

(55) A. Novotny, C. Smith, *Images of Healing*. New York: MacMillan Publ. Co., 1980, p. 15.

(56) *De Curaçaosche Courant*, 13 mei 1843; 9 december 1854.

(57) *De Curaçaosche Courant*, 6 en 13 mei 1843.

(58) ARA, NWIC, 212, 1788, f 230.

(59) R.B. Sheridan, *Doctors and Slaves*, 1985, p. 279.

(60) *De Curaçaosche Courant*, 9 januari 1864; P. van der Wielen, *Pharmacotherapeutisch Vademecum*, Amsterdam: Centen, 1942, p. 689.

(61) *De Curaçaosche Courant*, 8 september 1882.

(62) ARA, NWIC, 573, 1718, f 839.

de ziekte in Noord-Brabant en Gelderland en veroorzaakte in enkele maanden duizenden sterfgevallen. Meestal zijn bacteriën, soms amoeben de oorzaak. De behandeling was empirisch en symptomatisch ingesteld, waarbij op Curaçao gebruik werd gemaakt van de in tabel I genoemde medicamenten.

Tabel I. *Medicatie van dysenterie op Curaçao, midden 18de eeuw*⁶³

Beoogde werking	Geneesmiddelen
ontstekingsremmend, krampwerend	theriak, diascordium
stopmiddelen	tormentil, terra japonica
antibraakmiddelen	spiritus salis dulcis, kaneelwater
laxeermiddelen	epsomzout, rabarberwortel
slijmvormende, omhullende middelen	tragacant
orale rehydratiemiddelen	zeewater, honing
versterkende middelen	tinctura bezoardica
adsorbentia	gebrande hertshoorn, crocus martis

Met het opiumhoudende diascordium werd buikpijn en kramp bestreden; het eveneens opiumbevattende theriak werkte bovendien ontstekingsremmend. Tormentil is de wortelstok van *Potentilla erecta* en Terra japonica het extract bereid uit *Acacia catechu*. Het zijn beide looizuurhoudende stoppende middelen. Spiritus salis dulcis, een alcoholische oplossing van zoutzuur en ethylchloride werkt, evenals het kaneelwater, misselijkheid, gasvorming en braken tegen. Epsomzout (magnesiumsulfaat) en rabarber zijn zachtwerkende laxantia, die de darminhoud moeten ledigen en 'kwade humeuren' moeten uitdrijven. Tragacant maakt de ontlasting minder vloeibaar en vormt een beschermende slijmlaag. Vocht- en zoutverlies werd tegengegaan door zeewater en honing toe te dienen. Hierin zat wel het gevaar dat *Shigella* uit ontlasting nog dagenlang in zee kon blijven leven en dus een infectiebron vormde. Om het gevoel van malaise te verzachten werd tenslotte bezoardica-tinctuur; een mengsel van bittere kruiden, mirre en kamfer in alcohol, als 'versterkingsmiddel' gegeven. Tweehonderd jaar later verschilt de behandeling van dysenterie maar nauwelijks van de hier beschreven medicatie.⁶⁴ Andere ziekten als huidinfecties, oogaandoeningen en besmetting met darmparasieten vormden eveneens een bron van zorg, maar de letaliteit is verwaarloosbaar. Tuberculose, dat vóór de Tweede Wereldoorlog nog 5,3 % van het aantal sterfgevallen veroorzaakte, mazelen en influenza eisten daarentegen relatief veel slachtoffers. Typisch tropische ziekten als malaria en bilharzia zijn op Curaçao vrijwel onbekend.

Werk in de meesterwinkel

De 'winkel' of hospitaalapotheek van de opperchirurgijn of doctor in het Fort Amsterdam ging vanaf begin 18de eeuw fungeren als een soort polikliniek en opleidingscentrum voor onderchirurgijns. De genees- en heelkunde in de tropen kwamen voor uitdagingen te staan waarvoor ze amper waren toegerust. De veelgehoorde kritiek op de kwaliteit van de artsen en de werkzaamheid van de verstrekte geneesmiddelen uit die tijd is echter ongegrond.⁶⁵ De chirurgijns, doctoren en later de militaire artsen in West-Indië waren over het algemeen consciëntieuze werkers, die met beperkte middelen en kennis in belangrijke mate hebben bijge-

(63) ARA, NWIC, 584, 1737, f 182.

(64) T. Eernstman, *Vademecum voor den praktizeerenden geneesheer in Nederland en de Koloniën*. Utrecht: Oosthoek, 1939, p. 224.

(65) R.B. Sheridan, *Doctors and Slaves*, 1985, p. 70, 320.

dragen aan de opbouw en bestendiging van de gezondheidszorg op Curaçao.^{66 67} Weliswaar lieten zieken het leven door het gebruikelijke drastisch purgeren en aderlaten of door intoxicatie met giftige metaalzouten, maar in het geneesmiddelenarsenaal bevonden zich zeker doelmatige en werkzame middelen, die ongetwijfeld voor velen levensreddend waren en waarvan een aantal tot op heden nog toepassing vindt. Het verlengen van de levensduur van de patiënt, vertraging van het ziekteproces en het onder controle brengen van lichamelijke symptomen behoorde in het tijdsbestek waarover wij spreken tot de mogelijkheden van een vaardige arts. Spontane dankbetuigingen van patiënten, hoewel niet altijd onverdacht, zijn bepaald niet schaars en het verwaarloosde Bonaire bijvoorbeeld toonde zich dankbaar voor wat artsen als dr. Rojer, dr. Risch en dr. Pfanstiehl bereikten in de jaren zeventig en tachtig van de 19de eeuw.

Tot einde 18de eeuw stond de behandeling van de zieke mens in het teken van aderlaten, braken, koppen zetten, klysmas (lavementen), stoombaden en zweetkuren. Aderlaten zoals dat door de chirurgijns of barbiers werd uitgevoerd, was nog geen specifiek noodzakelijke medische ingreep, maar veeleer een gezondheidsbevorderende maatregel. Al lijkt de ingreep verouderd, ook vandaag wordt nog aderlaten geadviseerd, onder andere bij secundaire polycytemie en hemochromatose.⁶⁸ Purgeren was een 'must' om het bloed te 'zuiveren' en in de nalatenschap van gouverneur Du Fay treffen we dan ook 54 pond sennebladeren en 191 pond anisvruchten aan.⁶⁹ De nodige geneesmiddelen werden door chirurgijn of doctor zelf, bij afwezigheid van een apotheker, in de apotheek van het fort-hospitaal bereid en afgeleverd. Apothekers verschijnen pas in de 19de eeuw op het Curaçaose toneel. Gebrek aan goede en 'verse' geneesmiddelen was steeds een beperkende factor.⁷⁰ Veel medicamenten kwamen na de zeereis van 7-8 weken bedorven of in gebroken verpakking aan.⁷¹ Bezuinigingen op de gezondheidszorg waren ook toen al schering en inslag. Bij herhaling moet de arts het moederland smeken om toezending van de gevraagde middelen. Het budget voor gezondheidszorg op Bonaire werd in 1869 teruggebracht van f 800,- tot f 400,-.⁷² Voor Aruba en de Bovenwinden was helemaal geen geld beschikbaar om geneeskundige hulp te bieden. Rond 1720 honoreert Curaçao «een indiaanse meester voor cureeren van sieke bergwerkers» op Aruba.⁷³

De eerste artsen

Over de namen en werkzaamheden van de eerste chirurgijns op Curaçao is weinig bekend. In 1644 wordt barbier Joan Piers van Behtouw in dienst genomen, omdat chirurgijns van Curaçao ook naar Bonaire moesten ter verzorging van slaven die in de zoutpannen werkten. Uit een instructie voor kornet Jan Cromholt blijkt dat er in 1862 al meerdere WIC-chirurgijns op Curaçao werkzaam waren. Ook vanaf de stationsschepen, die voortdurend in de West-Indische wateren waren gestationeerd, verleenden chirurgijns medische hulp op Curaçao. Enkele namen die opduiken uit de archieven zijn Jan Kemp (1682), Frederik Romare (1683) en Anthony Steenbergen (1688). In het fort was een 'Huys voor den Chirurgyn majoor' gereserveerd, de tweede chirurgijn moest zich tevreden stellen met een huis achter het fort bij het hospitaal.

Het begin van de slavenhandel bracht een grote verandering teweeg in de gezondheidszorg van de Compagnie. Het groeiend aantal zieke slaven deed de bewindhebbers besluiten een doctor medicinae als slavendokter aan te stellen. Deze had niet alleen tot taak de aangekomen slaven te keuren, maar moest ook garant staan voor hun medische verzorging op Curaçao. Bovendien viel de zorg

(66) A.M.G. Rutten, Nederlandse invloed in de historie van de Curaçaose gezondheidszorg 1634-1900. *Pharm. Weekblad* 126, 1991, p. 160; K.F. Kiple, *The Caribbean Slave, a biological history*. Cambridge: Cambridge University Press, 1984, p. 154.

(67) C.A. Winkel, *Opgroeien op Curaçao*. In: Gezondheidszorg op de Nederlandse Antillen. Bundeling van een reeks artikelen verschenen in *Medisch Contact*. Amsterdam: Tijl Tijdschriften, 1975, p. 50-55.

(68) Ph. de Sterke, Aderlaten. *Medisch Contact* 53, 1998, p. 1396.

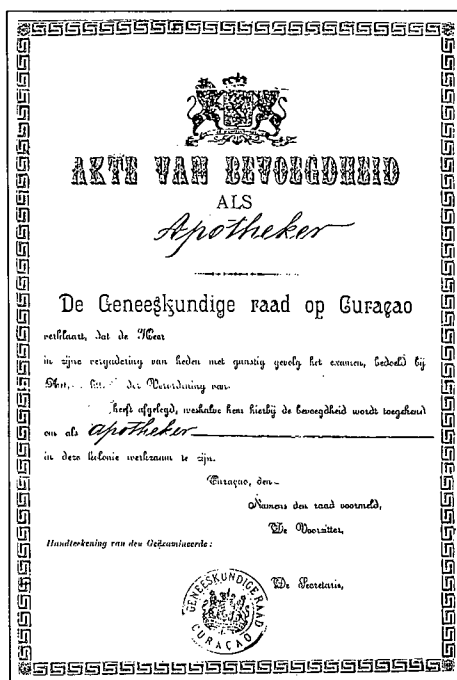
(69) ARA, NWIC, 580, 1732, f 782.

(70) A.M.G. Rutten, *Slavenhandel*, 1992, p. 400.

(71) ARA, NWIC, 570, 1711, f 624.

(72) *De Curaçaosche Courant*, 24 juli 1869.

(73) ARA, NWIC, 578/9, 1725, f 621, 894.

Curaçaos apothekersdiploma uit 1898.

voor het garnizoen en de blanke bedienden van de Compagnie onder zijn beheer. De slavendokter fungeerde tevens als apotheker in de meesterwinkel, waar geneesmiddelen werden bereid en afgeleverd. Hierbij moet men zich realiseren dat het totaal van bedienden (ca. 250) en plantageslaven (ca. 500) van de Compagnie nauwelijks 15 % van de totale bevolking uitmaakte. Voor het resterende deel waren steeds civiele artsen beschikbaar.

Wie waren de medisch doctoren die door de WIC naar Curaçao werden gezonden? Het zijn er maar vier geweest in de 17de en 18de eeuw, tijdens de topjaren van de slavenhandel.

In 1688 werd dr. med. Dionysius van der Sterre aangesteld «ter besorging van de negros slaven» op een maandsalaris van f 25,-. Hij was in 1640 geboren te Engelen, het land van Heusden. Van hem stamt het eerste rapport over het voorkomen van lepra op Curaçao. Van der Sterre overleed in 1691, waarna als zijn opvolger dr. med. Gualterus Schagen, geboren ca. 1625 te Wijk bij Duurstede en gepromoveerd in 1644 te Utrecht, werd benoemd. Hij was gehuwd met Hildegonde Noest en fungeerde van 1692-1693 bovendien als directeur ad interim op Curaçao, waar hij op 1 juli 1693 overleed.

Zijn taak werd overgenomen door dr. med. Johan Paul Ewalt. Wij hebben aanvankelijk op gezag van Hamelberg aangenomen dat hij slechts chirurgijn was,⁷⁴ maar uit soldijboeken komt duidelijk zijn titulatuur naar voren.⁷⁵ In 1699 werd hij opgevolgd door dr. med. Laurentius Rudolph Horst.⁷⁶

De aanstelling van doctor Horst tot slavendokter lijkt een duidelijke stap naar een betere gezondheidszorg op te leveren, al dienen de bronnen wel met enige argwaan te worden bekeken. Horst was rond 1675 te Giessen (Duitsland) geboren; hij overleed in 1748 op Curaçao.⁷⁷ Nadat Horst in het huwelijk was getreden met Johanna van Engelen, een dochter van de vroegere gouverneur Willebord van Engelen,⁷⁸ woonde het gezin met vier kinderen in de Heerenstraat. Het is niet bekend waar Horst promoveerde tot doctor. In veel archiefstukken komt hij naar voren als een nauwgezet en bekwaam arts, lid van de Raad en weesmeester van de Curaçaose Weeskamer.⁷⁹ In 1719 werd hij opgevolgd door chirurgijn Sigismund Druschke, die 12 januari 1701 op Curaçao aan land was gestapt. Men komt hier, in het begin van de 18de eeuw, al voorzichtige uitingen van sociale geneeskunde tegen. Schreef dr. Horst in 1707 niet aan het bestuur van Curaçao dat hij betrouwbare medicijnen wilde, zowel voor de zwarte slaven als voor de soldaten van het blanke garnizoen, die hij «het meest verachtte deel van de bevolking» noemde?

Die houding voerde al snel tot een botsing van Horst met de commissaris van de slavenhandel del Luls⁸⁰ en zelfs met gouverneurs.⁸¹ Een knorrige Jacob Beck die het met de prioriteiten stellen van Horst niet eens was, merkt op dat hij «sigh beter kan bezighouden met de medicijn en sieckte behandelen, waaraan hij egter wel meer had kunnen en behooren te oeffenen».⁸² Maar misschien was gouverneur Beck teleurgesteld omdat Horst zijn «swaere en dangereuse sieckte met continuerende koorts» niet kon genezen.⁸³ Over zijn assistent, de tweede chirurgijn Sigismund Druschke, schijnt Horst maar matig tevreden te zijn. Hij wijst tenminste de bewindhebbers erop dat als ze hem (Horst) in dienst willen houden «haar Ed. Slaaven niet aan de onkondigheyt der chirurgyns alhier hoeven te vertrouwen».⁸⁴ Veel aangenamer van toon valt de beoordeling uit van gouverneur Jonathan van Beuningen, die van mening is dat Horst «zich als doctor in de medicine heeft gedragen, aangaande zijnen dienst, vroom ende getrouw alle siecken, swacken

(74) A.M.G. Rutten, Ziekten en geneesmiddelen op Curaçao in de eerste helft van de achttiende eeuw. *Pharm. Weekblad* 125, 1990, p. 246-50.

(75) ARA, NWIC, soldijboeken, 226, 1694, f 226.

(76) ARA, NWIC, 574, 1719, f 215.

(77) ARA, NWIC, 30, 1674-1771, nr. 5; 658 (1698-1703), nr. 24; 596, 1748, f 299, 302.

(78) ARA, NWIC, 574, 1719, f 215.

(79) ARA, NWIC, 1152, 1720, f 155.

(80) ARA, NWIC, 566, 1702, f 438.

(81) ARA, NWIC, 201, 1705, f 203.

(82) ARA, NWIC, 1146, 1704, f 121.

(83) ARA, NWIC, 202, 1708, f 427.

(84) ARA, NWIC, 576, 1720/21, f 141.

en kranten, hetzij blanken ofte negros slaven soo bij dagh als bij naght met alle figeur en onvermoeytheit heeft besocht, bijgewoont ende de behoorlijke medicamenten heeft laeten geworden, sonder deselve in eenighe gebreeke te laeten.»⁸⁵

Horsts vijanden, onder andere een door Van Collen naar voren geschoven 'Doctor' Coenraad Versteegh, probeerden hem tevergeefs op vergissingen te betrappen, maar «deze man weet sijn wel te wagten van de minste faute te begaan...»⁸⁶ Daarom werd er wat roddel uit de kast gehaald. Van Collen wist wel dat negatieve roddel altijd een hogere nieuwsaarde heeft dan een positief verhaal. Wie zijn naam door roddel en laster verliest, raakt zijn kostbaarste bezit kwijt. Horst had hier en daar nogal eens op tenen getrapt, doordat hij politiek was geëngageerd. Zo waarschuwde hij bij herhaling – tevergeefs – voor de verraderlijke rol die de Fransen in de kwestie van spion Chourio speelden en die in 1713 uitmondde in de bezetting van Curaçao door Jacques Cassard.⁸⁷

Een goede chirurgische uitrusting en een ruime voorraad 'verse' geneesmiddelen was Horsts grootste zorg. Geneesmiddelen, besteld in Amsterdam of in het laboratorium op Otrobanda bereid, werden opgeslagen in de opstanden van de 'meesterwinkel/apotheek' in het Fort Amsterdam.⁸⁸ Daar werd Horst geassisteerd door een onderchirurgijn. Als hulpkrachten fungeerden enkele negerjongens «om het vak te leeren.»⁸⁹ Een van hen werd genoemd 'Descartes'. Vanwaar de naam van deze filosoof en mathematicus (1596-1650)? Vergelijk deze pientere zwarte leerling het menselijk lichaam met een machine, in het kader waarvan ziekten als analyseerbare stoornissen beschouwd kunnen worden? We zullen het nooit weten. Overigens ligt hier een opmerkelijk verschil met de gang van zaken op de Franse Antillen, waar volgens de wet van 30 april 1764 het aan «nègres et gens de couleur» (tot 1831) verboden was zich met bereiding of aflevering van geneesmiddelen bezig te houden, zelfs onder toezicht van arts of apotheker.⁹⁰

Bij het kiezen van medicamenten uit de meesterwinkel verving Horst de gevaarlijke antimoönpreparaten door minder schadelijke en betrouwbare medicamenten. In zijn medicijnen-arsenaal komt ook ipecacuanhawortel voor, waarschijnlijk voor behandeling van amoebendysenterie en als hoest- of braakmiddel. Op latere bestellijsten ontbreekt het middel, maar keert weer terug op de lijst van 1744. Veel aandacht besteedde hij aan de toepassing en de resultaten van het middel theriak, een geneesmiddel en antigif, waarvan de oorsprong ligt bij de Griekse koning Mithridates II. Dat wondermiddel bevatte, naast een groot aantal kruiden, ook het pijnstillende opium, addervlees, adsorberende mineralen, en wierook dat een ontstekingsremmende werking heeft. Uit zijn herhaalde opmerkingen in *Brieven en Papieren van Curaçao* valt op te maken dat hij daarmee goede resultaten wist te boeken bij gastro-intestinale stoornissen, hoofdpijn, koorts en hydrops. Het befaamde theriak heeft zich in de geneeskunde tot in de 19de eeuw gehandhaafd en nog in 1850 werd door de Amsterdamse firma D'Ailly theriak bereid en verzonden naar Japan.⁹¹

Het is trouwens opvallend hoeveel 'oude' medicamenten zich door de tijd heen tot in onze eeuw hebben kunnen handhaven. Sommige middelen zijn in onbruik geraakt, andere maakten een doeltreffende farmacotherapie mogelijk. De geneesmiddelen zijn hetzelfde gebleven, maar de mensen zijn wel anders geworden, want zij leefden in een van het huidige verschillend milieu. Door menselijke ingrepen verandert 'disease environment' continu, waardoor ziekten kunnen opduiken of verdwijnen. Op de Curaçaose geneesmiddellijsten uit de 18de eeuw komen middelen voor als laudanum (opiumtinctuur), braakwijnsteen, altheawortel, zoethout, rabarberwortel, jalappa, sennebladeren, tamarinde, vlierbloesem,

(85) ARA, NWIC, 1151, 1720, f 155.

(86) ARA, NWIC, 570, 1711, f 638.

(87) ARA, NWIC, 205, 1713, f 307.

(88) A.M.G. Rutten, Het geneesmiddelen-laboratorium van de Tweede West-Indische Compagnie op Curaçao. *Neerlandia* 96, 1992, p. 60-61.

(89) ARA, NWIC, 206, 1717, f 312.

(90) D. Taffin, La pharmacie aux Antilles françaises au XIXe siècle. *Revue d'histoire de la pharmacie* 81, 1993, p. 472-480.

(91) H.A. Bosman-Jelgersma, *Poeders, Pillen en Patiënten*. Amsterdam: Sijthoff, 1983, p. 107.

kamille en zalven als diachylon en aegyptiacum, om maar enkele voorbeelden te noemen, die nog steeds gangbaar zijn. Iedereen kent diachylonzalf tegen zweren en populierzalf, een pijnstillende zalf op basis van populierknoppen met bilzekruid, werd nog in de 20ste eeuw vermeld in het voorschriftenboek CMN.⁹² Aegyptiacum, een koperhoudende zalf tegen ontstekingen, was nog niet lang geleden een gevraagd product in de apotheek. Maar ook van de 'vergeten' middelen is het geen bewijs dat hun bestaan nutteloos is geweest. Een apotheker uit de jaren dertig van deze eeuw zou de oeroude behandeling van wonden met schimmelend brood belachelijk hebben gevonden. Enkele decennia later bleek echter dat schimmels bacteriedodende of -remmende stoffen kunnen vormen, die infectie bestrijden: het begin van de opmars van penicilline en andere antibiotica. Men kan zeker stellen dat een consciëntieuze medische verzorging, naast een doelmatig gebruik van medicamenten en gesteund door rigide hygiënevoorschriften eraan hebben bijgedragen dat de leeftijdsverwachting van de Curaçaoenaar is gestegen. Gezondheid en lang leven worden met elkaar verbonden. Culturele mechanismen spelen een belangrijke rol bij het bepalen op welke leeftijd volwassenen gewoonlijk sterven.

Lijf en leven - De Curaçao paradox

Curaçao is zowel in de 18de als in de 19de eeuw, een van de weinige Caribische eilanden met een geboorte-overschot onder de zwarte bevolking, hoewel de voedingstoestand er soms slecht was. Overleefden de slaven eenmaal de overtocht uit Afrika, waarbij wel 10 mannen tegen een vrouw stierven,⁹³ dan konden zij zich op Curaçao heel goed handhaven. In de periode 1700-1701, toen door grote droogte de maïsogst mislukte, de putten opdroogden en brak water veel ziekte veroorzaakte onder blanken en zwarten, was het aantal geboorten toch altijd nog groter dan de sterfte onder de slaven op de WIC-plantages.⁹⁴ De jaren 1842 en daarna brachten tijden van grote droogte, er was geen voedsel of drinkwater, het plantzaad ging verloren en het vee stierf. In de jaren 1848-1856 werd Curaçao bij afwisseling geteisterd door gevaarlijke ziekten als roodvonk, mazelen en buikloop, die vooral onder de kinderen veel slachtoffers maakten.⁹⁵ Toch is er nog steeds sprake van een natuurlijke groei van de bevolking. Alleen in 1868, een jaar met 'kwaadaardige koortsen', kinkhoest en gele koorts, vergezeld van droogte en gebrek aan maïs en drinkwater, overtrof in het stadsdistrict het aantal overledenen het aantal geboorten.⁹⁶

Tabel 2. *Geboorte en sterfte in 1844 en 1855* ⁹⁷

Jaar 1844	Vrije lieden geboren	Vrije lieden gestorven	Slaven geboren	Slaven gestorven	Natuurlijke groei
Curaçao	401	263	242	159	221
Bonaire	54	18	15	7	44
Aruba	79	26	27	2	78
Jaar 1855					
Curaçao	484	321	290	132	321
Bonaire	72	23	46	10	85
Aruba	106	32	18	8	84

(92) *Codex Medicamentorum Nederlandicus*. Den Haag: Van Cleef, 1936.

(93) ARA, NWIC, 579, 1729, f 658.

(94) ARA, NWIC, 200, 1702, f 364.

(95) *De Curaçaosche Courant*, 6 mei 1843 en 9 januari 1858.

(96) *De Curaçaosche Courant*, 9 januari 1869.

Het eiland onderscheidt zich in positieve demografie van de meeste Britse en Franse eilanden. Het aantal sterfgevallen onder de slaven op Jamaica was aanmerkelijk groter dan het aantal geboorten. Op Guadeloupe bereikten in de tweede helft van de 19de eeuw van de 1.000 nieuwgeborenen er maar 628 de leeftijd van vijf jaar. Ondanks de invoer van 33.000 Afrikaanse slaven van 1811-1831 en van 5.900 Afrikanen en 42.326 immigranten uit India in de periode 1851-1889, was er op dit Franse suikereiland geen sprake van een werkelijke bevolkingsgroei.⁹⁸ De voornaamste reden van deze Curaçao paradox is gelegen in het feit dat het eiland geen suikerproductie van enige omvang kende. «Where sugar grows, population decreases.»⁹⁹ Veel Curaçaose slaven bereikten een vrij hoge ouderdom en opgaven van 60-70 jaar zijn niet zeldzaam.¹⁰⁰ Toch zal Cornelis Martis uit Bonaire met een levensduur van 108 jaar en 300 kinderen, kleinkinderen en achterkleinkinderen wel een record gevestigd hebben.¹⁰¹ Maar ook de blanke populatie wist zich tot op relatief hoge leeftijd te handhaven. Kleine kwaaltjes kon men goed met kruiden van eigen bodem of met hulp van geneesmiddelen uit een gekochte medicijnkist verhelpen.¹⁰² Bij de medicijnkisten werden boeken verpakt met raadgevingen voor zelfmedicatie, zogenaamde huisvaderliteratuur. Dat had alleen zin als men kon lezen, iets dat in de 18de eeuw lang niet voor iedereen was weggelegd. Gouverneur Juan Pedro van Collen (1730-1738) blijkt een medisch georiënteerde boekenwurm te zijn geweest. In zijn nalatenschap van ruim 90 boeken zit onder andere een lijvig boek van chirurgijn Abraham Titsingh, *Heelkonst der Amsterdammers*, verder van Hugo de Groot, *Inleiding tot de Hollandsche rechtsgeleertheyd* en ook de *Erasmus colloquia*.¹⁰³ Hoe oud werd de blanke Curaçaenaar eigenlijk van de 17de tot de 19de eeuw? Bekend is dat de levensverwachting in Engeland voor de 17de eeuw op 35 jaar werd gesteld,¹⁰⁴ begin 19de eeuw op 30,3 voor Londen, 25,5 voor Jamaica en 22,8 voor Essequibo/Demerara.¹⁰⁵ Van een aantal Curaçaose families heb ik aan de hand van het door Krafft verstrekte materiaal de levensduur van mannen en vrouwen uit het gezin nagegaan voor de periode 1670-1897. De gegevens staan in tabel 3.

Tabel 3. Ouderdom van het Curaçaose patriciaat¹⁰⁶

Periode	Levensduur mannen in jaren	Periode	Levensduur vrouwen in jaren
1670-1700	40,8	1680-1700	44,4
1700-1750	50,0	1700-1750	63,3
1750-1800	40,7	1750-1800	42,5
1800-1850	54,2	1800-1850	49,2
1850-1897	45,6	1850-1888	49,3

Gezien de geringe omvang van het bewerkte materiaal (7 families) mag aan de gegevens niet meer dan oriënterende waarde worden toegekend. Ze zijn niet representatief voor de gehele bevolking. Toch vallen er wel voorzichtige conclusies te trekken. Het blijkt dat men op Curaçao een voor die tijd hoge ouderdom kon bereiken. De periode van 1700-1730 was de laatste fase van het WIC-monopolie op de Curaçaose slavenhandel. De tweede helft van de 18de eeuw laat een duidelijke economische teruggang zien. De jaren vijftig van de 18de eeuw hielden slechte tijden in voor Curaçao.¹⁰⁷ Alleen in de schrale jaren van de laatste decennia der 19de eeuw loopt het geboortecijfer terug en neemt de sterfte toe.¹⁰⁸ De crisis in New York van 1879 ging ook aan Curaçao niet ongemerkt voorbij. Zware

(97) *De Curaçaosche Courant*, 6 december 1845 en 8 maart 1856.

(98) D. Taffin, *Maladies et médecine à la Guadeloupe au XIXe siècle*. Thèse Ecole Nationale des Chartes, Parijs, 1985, p. 141.

(99) J.H. Parry, Ph. Sherlock, *A short history of the West Indies*. London: Mac-Millan, 1978, p. 131.

(100) ARA, NWIC, 575, 1720, f 214.

(101) *De Curaçaosche Courant*, 9 december 1854.

(102) ARA, NWIC, 574, 1720, f 830; zie ook advertentie van Lewis Horan, 1856.

(103) ARA, NWIC, 585, 1738, f 930.

(104) R.S. Dunn, *Sugar and slaves*, 1972, p. 301.

(105) M. Craton, *Searching for the Invisible Man*. Massachusetts: Harvard University Press, 1978, p. 117.

(106) A.J.C. Krafft, *Historie en oude families van de Nederlandse Antillen: Het Antilliaans patriciaat*. Den Haag: Nijhoff, 1951. Het betreft de families Maduro, Evertsz, Croes, Specht, De Mey, Kinswilder en Schotborgh.

(107) ARA, NWIC, 210, 1754, f 285.

(108) A.M.G. Rutten, *Apothekers en Chirurgijns. Gezondheidszorg op de Benedenwindse Eilanden van de Nederlandse Antillen in de 19^e eeuw*. Assen: Van Gorcum, 1989, p. 45.

verliezen in 1876 troffen vooral de meer gegoede standen en veroorzaakten veel psychische stress. Twee Curaçaose handelshuizen verloren meer dan anderhalf miljoen gulden.¹⁰⁹ Bovendien bracht de orkaan van 1877, gevolgd door droogte, waterschaarste en veesterfte, veel ellende. De handel kwijnde door Guzman Blanco's maatregel om Venezolaanse havens te sluiten. Difterie sloeg toe in 1888, over scheurbuik werd in 1889 bericht en op Curaçao werden collectes gehouden voor de hongerigen.¹¹⁰ Van 1895-97 heerste bovendien de Spaanse griep. Weliswaar stonden de in tabel 3 onderzochte – min of meer welvarende – families niet direct bloot aan ondervoeding, er zal bij hen toch wel sprake zijn geweest van eenzijdige en deficiënte voeding en verminderde weerstand. Ter vergelijking kan hierbij nog dienen het materiaal uit tabel 4.

Tabel 4. *Levensverwachting op 15-jarige leeftijd*¹¹¹

Tijdsbestek	Levensverwachting man	Levensverwachting vrouw
West-Romeinse Rijk ca. 600	36	30
Europa ca. 1800	40	37
Europa ca. 1950	70	77

Oriëntatie op Duitsland

De medische zorg voor blanke overheidsdienaren, militie en zwarte slaven¹¹² zowel als voor de dienstdoende indianen,¹¹³ die allen onder de WIC ressorteerden, lag in het begin van de 18de eeuw in handen van de eerder genoemde dr. med. L.R. Horst. Zowel Laurentius Horst als de latere landschirurgijn Carel Doerffel, beiden van Duitse origine, waren in de ban van de ideeën van de Brandenburg-Pruisische arts en hoogleraar Friedrich Hoffmann en diens werk *Fundamentele Medicinae* (1696). In het Duitse gebied is voor de interne geneeskunde dan vooral Halle belangrijk. Een wereldwijde uitstraling ging daar uit van de zeer piëtistisch ingestelde arts Georg Ernst Stahl en zijn tijdgenoot Friedrich Hoffmann. Aanvankelijk toonde Hoffmann een voorkeur voor chemische middelen, maar later koos hij voor vegetabilia. Eenvoudige middelen of simplicia waren te verkiezen boven uit veel stoffen samengestelde middelen of composita.¹¹⁴ Hoffmann hoort, met Boerhaave en Stahl, tot de coryfeeën van de 18de eeuw. «Een arts – zegt Hoffmann – moet een overzichtelijke geneesmiddelen-schat ter beschikking hebben die uit eenvoudige middelen bestaat.» De naam Hoffmann leeft vandaag nog voort in de preparaten *Liquor anodynus Hoffmanni*, de Hoffmanndruppels ofwel zenuwdruppels (een mengsel van ether en alcohol) voor de behandeling van atonie, en in *Balsamum vitae Hoffmanni*, een oplossing van geurige oliën en perubalsem in alcohol, dat nog steeds een probaat wrijfmiddel is bij kneuzingen en zwellingen. Naar het voorbeeld van Hoffmann gebruikt ook doctor Horst the-riak om de schadelijke gevolgen van de kwikbehandeling bij syfilis, met name ontsteking van tandvlees en mondslijmvlies, te corrigeren. Later schijnt Horst het gebruik van kwik te willen vermijden, want in 1714 wordt er 25 pond sassafras-hout geleverd aan de meesterwinkel.¹¹⁵

Hoffmann maakte zijn medicijnen in eigen laboratorium, wat bij Horst navolging vindt. Men moet de Duitse invloed in de geneeskunde en haar beoefenaars niet onderschatten. Er waren op Curaçao veel artsen van Duitse origine, er werd via

(109) *De Curaçaosche Courant*, 4 januari 1879.

(110) *De Curaçaosche Courant*, 17 en 21 mei 1889.

(111) J.P. Vandenbroucke, De levensduur van de mens op volwassen en oudere leeftijd. *Pharm. Weekblad* 124, 1989, p. 986.

(112) ARA, NWIC, 200, 1702, f 9, 342.

(113) ARA, NWIC, 570, 1708, f 18.

(114) A. Lanz, *Arzneimittel in der Therapie Friedrich Hoffmanns 1660-1742*. Braunschweig: Deutsche Apotheker Verlag, 1995, p. 29.

(115) ARA, NWIC, 205, 1714, f 434.

Amsterdam handel gedreven met belangrijke havensteden in Duitsland en een groot deel van de militie kwam bij de oosterburen vandaan. De invloed van de geneesmiddelfabricatie door het Halle Waisenhaus, waarbij behalve Stahl ook Hoffmann betrokken was, is merkbaar in Horsts pogingen een van de specialités, het beroemde *essentia aurea* of drinkbaar goud, in 1707 in zijn laboratorium na te maken.¹¹⁶ Helaas liet de WIC in 1719 uit bezuinigingsoverwegingen Horst vervangen door chirurgijn Sigismund Druschke over wie gezegd werd dat «deze seer bequaam en vigilant [is] maar niet kan sien dat anderen veel dienst doen om soveel gagne te winnen.»¹¹⁷ Dat de aantijgingen van de querulante vaandrager Hendrik Veldtman debet waren aan het ontslag van Horst gelooft niemand.¹¹⁸ Bezuiniging kostte ook de baan van Pieter van Gorcum als chirurgijn op Hato, die echter nog als bakker in dienst mocht blijven. Na het overlijden van chirurgijn Druschke in 1739 werd Johan Georg Rudeloff junior als opperchirurgijn benoemd. Veel belangrijker voor de ontwikkeling van de gezondheidszorg is hun opvolger: chirurgijn Doerffel.

Schuivende panelen

Carel Doerffel werd in 1725 in Saksen geboren en stierf op Curaçao omstreeks 1760. Bij zijn aanstelling in 1742 beoordeelde de gouverneur hem als «een fyn jongman». In 1748 werd hij bevorderd tot eerste chirurgijn in 's-Lands dienst.¹¹⁹ Aan Doerffel danken we een van de schaarse publicaties over de Curaçaose gezondheidszorg medio 18de eeuw, die verscheen in de *Verhandelingen der Hollandse Maatschappij van Wetenschappen*.¹²⁰ Zijn collega B. Hussen, die als scheepschirurgijn Curaçao bezocht in 1751 en 1753 schreef eveneens een artikel over het voorkomen van de Guinese draadworm.¹²¹ Met Doerffel lijkt het tijdperk van de 'slavendokter' definitief afgesloten en staat het hoofd van de medische dienst der WIC voortaan als 'Genees- en Heelmeester van het Landshospitaal' beschikbaar voor de gehele bevolking en niet alleen voor bedienden, soldaten, slaven en indianen in de 'Rangie' van de Compagnie. Het wegschuiven van panelen die uitbreiding van de openbare gezondheidszorg in de weg stonden was al eerder aan de orde gesteld door gouverneur Juan Pedro van Collen.¹²²

Doerffel laat ook zien dat de geneeskunde vooruitgang heeft geboekt. Hij steunt niet alleen op westerse geneeskunde, maar grijpt ook terug op de traditionele geneeskunst. In zijn farmacotherapie komen we Curaçaose kruiden tegen, onder andere Tebink = *Pectis prostata* bij koortstoestanden en ijlhoofdigheid. Uit Elmina aangevoerde Grein of meleguetapeper = *Aframomum melegueta* verschijnt voor het eerst op zijn lijst. Dit geurige zaad hoorde tot de 'sacred herbs' van de Afrikaan en vond toepassing bij koortsen, keelontsteking, klierzwellen en exantheem.¹²³ Opvallend is dat Doerffel bij wormen een clysmata voorschrijft van vers geperst aloësap. Aangezien aloë alleen als hars werd aangevoerd vanuit Amsterdam, moet gebruik zijn gemaakt van aloëplanten (Sentebibu) die op Curaçao groeiden, waarvan we tot nu toe aannamen dat pas rond 1837 met de cultuur daarvan werd begonnen.¹²⁴ Uit Doerffels publicatie blijkt bij herhaling zijn kennis van de leerstellingen van Friedrich Hoffmann, Carel Ricca en Herman Boerhaave. Het blijkt dat hij bijna geen chemische middelen als kwik en antimoon meer gebruikt, terwijl dit een kleine honderd jaar later door Curaçaose geneesheren weer sterk werd gepropageerd.¹²⁵

In het voetspoor van Hoffmann vermijdt Doerffel het gebruik van braakmiddelen en geeft regels over voeding en dieet aan zijn patiënten, naast de therapeutische

(116) A.M.G. Ruten, Drinkbaar goud voor zwarte slaven – De geneesmiddelfabricatie op Curaçao in 1707 en de Hallese piëten. *Gewina* 21, 1998, p. 127-130.

(117) ARA, NWIC, 206, 1717, f 394.

(118) ARA, NWIC, 573, 1718, f 667.

(119) ARA, NWIC, 589, 1742, f 12.

(120) C. Doerffel, Aanmerkingen over de in Curaçao van tyd tot tyd in zwanggaande ziekten. *Verhandelingen Hollandse Maatschappij der Wetenschappen*. Haarlem: J. Bosch, 1758, p. 331, 408.

(121) B. Hussen, Aanmerkingen betreffende den Dracunculus. *Verhandelingen uitgegeven door het Zeemus Genootschap der Wetenschappen te Middelburg* 2, 1771, p. 443-464.

(122) ARA, NWIC, 1156, 1737, f 80.

(123) A.M.G. Ruten, *Nederlandse Goudkust*. 1994, p. 393.

(124) *De Curaçaosche Courant*, 1 augustus 1837.

(125) S.J. de Jongh, Verslag der epidemie welke geheerscht heeft onder de equipage van Z.M. Brik Merkuur. *De Curaçaosche Courant*, 13 mei 1843.

inzet van medicamenten. Daarin toont hij veel gelijkenis met zijn West-Indische tijdgenoot John Quier MD uit Jamaica. Al hebben ze het dogma van de vier humoren nog niet helemaal afgeschud, ze richten zich beiden toch duidelijk naar de opvatting van Sydenham en Boerhaave dat de patiënt het centrum moet zijn van iedere behandeling en dat pragmatische observatie superieur is aan welk wetenschappelijk argument dan ook. Als zodanig kunnen we met de komst en het werk van Doerffel op Curaçao van een omslagpunt in de gezondheidszorg spreken.

Het zijn bescheiden stappen, maar wel in de zin van de 'Verlichting', met welk begrip het streven wordt bedoeld naar een op verstandelijk inzicht gebaseerde vooroordeelsvrije houding. De Verlichting droeg de bouwstenen aan voor de veranderingen in de institutionele ziekenzorg en geneeskunst, voor meevoelende tolerantie van – en de onzelfzuchtige hulp aan – zwakken, zieken en behoeftigen in de gemeenschap. Tussen alle geruzie door wordt het negerpokhuis in 1732 verbeterd, Faesch reageert in 1749 fel op zinloos geweld, uitgeoefend op negers die hem gelukkig Pasen komen wensen,¹²⁶ fiscaal Coerman wil in 1766 meer bescherming invoeren van onderdrukte zwarten,¹²⁷ gouverneur Jean Rodier trekt in 1773 ten strijde tegen de schijnheiligheid en vooroordelen op Curaçao en spaart een soldaat die gestraft moest worden met de opmerking: «maar hij is nog jongh dus wy moeten het nog even afzien.»¹²⁸ In 1774 komt men tot de ontdekking dat het «hard is voor een ziek mens om op planken te liggen» (in het hospitaal).¹²⁹ In 1778 komt er een plan voor een verbeterde gevangenis en in 1779 een dito voor een lazarushuis met de overweging «om met die sieckte besmet synde ongelukkige menschen te kunnen huysvesten.»¹³⁰ Na Doerffel volgden nog enkele WIC-chirurgijns als hoofd medische dienst tot het einde van de 18de eeuw, waarover weinig belangrijks is mee te delen. Wel vermeld kan worden de aanstelling van dr. med. Joseph Capriles rond 1760 als garnizoensarts. Hij stond bekend als 'Doctor de la espada', omdat hij een militair uniform en zwaard droeg.¹³¹

Un sueño

De 'Sturm und Drang' periode werd in de 19de eeuw ingezet met een fenomenale vooruitgang van wetenschap en techniek, die ook aan Curaçao niet ongemerkt voorbijging. De Franse Revolutie had reeds veel oude traditiepatronen radicaal weggevaagd. Rond 1809 werd een openbare apotheek gevestigd in Willemstad door een zekere Simeon Pradelle uit Martinique. De apotheek werd in 1818 overgenomen door apotheker C.J. de Windt. In 1817 werd chirurgijnmajoor J.C. Schüler belast als Stadschirurgijn en officier van gezondheid met het toezicht op de openbare gezondheid.¹³² In 1837 kwam de morse electromagnetische telegraaf en in 1839 Daguerre fotografie. Locomotief (1850) en stoomschip openen geheel nieuwe perspectieven voor reizen en vervoer. De aankomst in 1842 van het stoompakketschip *Flames* met couranten uit Londen en van Z.M. Stoomschip *Curaçao* in 1827 was een hele gebeurtenis. Dr. med. Daniel L.M. Peixotto publiceerde in 1823 vier artikelen in *De Curaçaosche Courant* met zijn 'moderne' inzichten over de gezondheidstoestand op het eiland,¹³³ waarbij hij de vinger legde op ondervoeding en Landschirurgijn-apotheker W.B. Zeppenfeldt schreef een grondig rapport over ziekten en medicatie in het hospitaal op Bonaire.¹³⁴ In 1846 werd door W.T.G. Morton in Boston de eerste operatie onder ether-anaesthesie uitgevoerd, nadat Sir James Young Simpson al in 1831 de narcose met chloroform had beschreven. Voordien werden amputaties uitgevoerd zonder

(126) ARA, NWIC, 597, 1749, f 77.

(127) ARA, NWIC, 605, 1766, f 488.

(128) ARA, NWIC, 211, 173, f 55.

(129) ARA, NWIC, 609, 1774, f 276.

(130) ARA, NWIC, 611, 1779, f 516.

(131) I.S. and S.A. Emmanuel, *History of the Jews of the Netherlands Antilles*. Cincinnati: American Jewish Archives, 1970, p. 419.

(132) Oud Archief Curaçao = ARA, OAC, 633, 1827, f 2.

(133) D.L.M. Peixotto, Waarnemingen op het luchtgestel en ziekten van het eiland Curaçao. *De Curaçaosche Courant*, 5 april, 3 mei, 10 mei en 17 mei 1823.

(134) W.B. Zeppenfeldt, *Verantwoording van verbruikte geneesmiddelen in het Landsghospitaal te Bonaire*. Vierde kwartaal 1846. OAC I, 1847, f 1326.

enige verdoving, daarom waren snelheid en behendigheid van de arts van het grootste belang. Soms gaf men de patiënt wijn te drinken waarin opium en een plant uit de (verdovende) nachtschadefamilie was getrokken.

In 1847 voerde OvG dr. H.J. Hille in het militaire hospitaal op Curaçao de eerste operatie, het wegnemen van een gezwel, uit met ether-anesthesie, gevolgd door een narcose met ether-chloroform in het jaar daarop.¹³⁵ Ook op het gebied van infectieziekten boekte men vooruitgang. Bacteriologen ontdekten in 1880 de veroorzaker van malaria en in 1881 die van gele koorts. De uitoefening van het apothekersberoep werd beter dan voorheen geregeld, waarbij op Curaçao een examen voor apotheker kon worden afgelegd.¹³⁶

De moeilijkheden die men op Curaçao onderzond bij de import van pokkenvaccin leidde in 1882 tot de oprichting van een 'Parc Vaccinogène', een kalverenfokkerij annex inentingsbureau.¹³⁷ In 1884 verscheen de benzinemotor, die het zoeken naar aardolie stimuleerde. Het aanboren van de eerste aardoliebron in Pennsylvania in 1859 en ontdekking van het olieveld Mene Grande bij Maracaibo had ook ingrijpende gevolgen voor de gang van zaken op Curaçao met de komst van een raffinaderij, die in mei 1918 in bedrijf werd gesteld. De beslissing daarover was in mei 1915 genomen. Wonderlijk genoeg was deze bloeiende olieindustrie en zijn economische gevolgen al op 26 mei 1911 voorspeld en beschreven in het blad *El Sol* onder de titel *Un Soño* door de visionaire journalist en uitgever, Joseph Camilo Palm (1869-1950). Hij publiceerde in dat blad ook kritische populair medische bijdragen, onder andere over de gezondheidscommissie, over het onderzoek van melk op – veel voorkomende – vervalsingen, over patentgeneesmiddelen, openbare gezondheidszorg, varkens-trichinose en over resultaten met het in 1907 door Ehrlich ontdekte salvarsan.¹³⁸ De vestiging van de olieindustrie bleek ook voor de Curaçaose gezondheidszorg geld in het laatje te brengen. In 1916 begon dr. Th. G. den Houter aan voorbereidend werk voor de oprichting in 1917 van een openbare gezondheidsdienst, die onder leiding van dr. N. Waterman vruchtbaar werk zou verrichten. Er werd in 1916 ook een laboratorium opgericht voor klinische diagnostiek, een kliniek voor geslachtsziekten aan de Werfstraat¹³⁹ en een keuringsdienst van waren in 1918.

In 1953 kreeg ieder Eilandgebied zijn eigen Geneeskundige en Gezondheidsdienst. De negentiende eeuw heeft belangrijke aanwinsten geleverd op het gebied van synthetisch bereide geneesmiddelen, ook wel 'teerproducten chemie' genoemd. Voorbeelden van de nu verlaten hoofdpijn- en koortswerende middelen acetanilide (antifebrine) en antipyrine. Antiseptica werden ontwikkeld na de onderzoeken van de Engelsman Sir Joseph Lister, die de ideeën van Pasteur over micro-organismen in 1866 zou toepassen door carbolzuur (fenol) in de operatiekamer te verstuiwen. Met fenol werd enkele jaren later geadverteerd in *De Curaçaosche Courant* als «el único desinfectante» dat bovendien «cholera, gele koorts, braken, herpes en venijnige insectensteken» zou genezen. In 1875 benadrukt dr. Capriles nog eens het gebruik van fenol als ontsmettingsmiddel voor de verzorgers van difteriepatiënten. Pas begin 20ste eeuw werd met de ontdekking van salvarsan een aanzet gegeven tot de genezing van syfilis en framboesia (yaws).

Voorstelling van de eerste ethernarcose in 1847 (collectie auteur).

(135) *De Curaçaosche Courant*, 9 oktober 1847.

(136) Verordening regelende het van Overheidswege te houden toezigt op ten toestand der openbare gezondheid in de kolonie. PB, 1874, nr. 4 en 5; aanvulling PB, 1891, nr. 2.

(137) *De Curaçaosche Courant*, 18 augustus 1882.

(138) J.C. Palm, *Un soño. El Sol – Órgano independiente dedica na bienestar di Colonia Curaçao*. 26 mei 1911, nr. 75(2).

(139) N. Waterman, De geneeskundige organisatie in de kolonie Curaçao. *De West-Indische Gids*, 1, 1919, p. 35-47.

Beroepsconflicten

Met de aanvang van de 19de eeuw doet ook de militair geneeskundige zijn intree op Curaçao. Zij hadden hun opleiding aan een van de beide Rijkshospitalen te Leiden of Leuven en na 1822 aan de Rijkskweekschool voor Militaire Geneeskundigen in Utrecht gekregen. De gang van zaken in de koloniale militair geneeskundige dienst (MGD) was door Koning Willem I in 1815 vastgelegd in een reglement voor de overzeese bezittingen.¹⁴⁰ Als chirurgijn majoor en hoofd van het Militaire Hospitaal bij het voor Curaçao bestemde 11de bataljon Jagers werd benoemd officier van gezondheid J. Groesbeek. De officieren van gezondheid (OvG) hebben een waardevolle bijdrage geleverd aan de Curaçaose openbare gezondheidszorg, maar veroorzaakten door hun soms hautaine optreden nogal eens irritatie en ruzie tussen de commandanten, artsen en apothekers van de MGD en – niet het minst – de plaatselijke Curaçaose geneesheren. Dr. D. Capriles gelukte het bij een afgekeurde militair een oogaandoening te verhelpen, maar kreeg het daarna aan de stok met OvG Ferguson, die de militair niet meer in dienst wilde nemen, omdat hij niet kon verdragen dat een civiele arts iets gelukte waar hij zelf kennelijk niet toe in staat was. De in New York afgestudeerde dr. med. Is.A. de Lima veegt kritiek van militaire arts dr. G.F. Lenz op zijn behandelwijze van tafel met de opmerking «You are a man... totally ignorant of the medical science.»¹⁴¹ Ook de aanwezigheid van OvG's in de Geneeskundige Commissie was voor veel Curaçaose artsen een punt van wrijving.¹⁴²

De cholera die halverwege de 19de eeuw oprukte in Europa en de Cariben veroorzaakte ook grote onrust op Curaçao. De dreiging voerde tot discussies of de cholera nu een contagieuze of een miasmatische oorzaak had. Hier bleek hoe bijzonder nuttig de MGD kon zijn. Er werden medische hulpdiensten opgezet, in verschillende districten noodhospitalen opgericht en maatregelen getroffen om met hulp van brandende teer en chloorgas lokalen en goederen te kunnen ontsmetten. Tot ieders grote opluchting brak er geen cholera uit op Curaçao, maar twee jaar later bracht die wel schade toe op Bonaire doordat zonder quarantaine een besmet Venezolaans schip was toegelaten, waardoor 4 % van de bevolking stierf. Niet altijd kon de schade worden toegeschreven aan een door micro-organismen gevormd endotoxine, zoals hier het geval was. Soms kwam vergif op een andere wijze bij de patiënt naar binnen.

Vergiftiging

(140) *Reglement op den Geneeskundigen Dienst bij de Troepen in, of bestemd voor, de Nederlandsche Koloniën, Gearresteerd bij Besluit van Zijne Majesteit den Koning in dato 10 september 1815* nr. 27. Amsterdam: Gebroeders Van Cleef, 1815.

(141) *De Curaçaosche Courant*, 11 oktober 1828.

(142) *De Curaçaosche Courant*, 17 december 1880.

(143) *De Curaçaosche Courant*, 14 februari 1835.

(144) ARA, NWIC, 574, 1719, f 570; zie ook *De Curaçaosche Courant*, 1 mei 1830.

(145) *De Curaçaosche Courant*, 22 oktober 1859.

Regelmatig komt men gevallen van intoxicatie tegen bij het doorbladeren van archiefstukken. Hierbij moet onderscheid worden gemaakt in accidentele en intentionele vergiftiging. In het eerste geval is de oorzaak een ongeluk, fout of nonchalance. Zo zijn door de zoetgeurende vruchten van Manzaliña vaak ongelukken voorgekomen. De boom heet niet voor niets in Venezuela 'Árbol de la muerte' en is een van de meest giftige planten van tropisch Amerika. Een enkele keer maakte het gif van de oranjespin slachtoffers.¹⁴³ Ook gevallen van vergiftiging door het eten van sardientjes (sardyn) in de maanden mei tot september worden gesignaleerd, onder andere in 1719 en 1830.¹⁴⁴ Het gebruik van karnemelk uit koperen kannen zou eveneens tot vergiftiging leiden.¹⁴⁵

Met de verordening van 1821 werd de vrije verkoop van vergiften aan banden gelegd. Toch was het gemakkelijk aan vergif te komen. Rattenverdelgers met arsenicum werden vrij verkocht, sublumaat was in elke juwelierszaak aanwezig. Ook vruchtdrijvende middelen horen in deze rubriek thuis. De flora van Curaçao

is rijk aan abortiva : aloësap, *Croton niveus* (Lumbra blancu) en andere *Euphorbia*-soorten. Niet zelden liet de vrouw door aborteren het leven. Een oud Delfts rijmpje zegt: «Waerder inde apteeck gheen heimelick cruytt, wat souder menich kindercken comen uyt.»¹⁴⁶

Gevalen van intentionele, opzettelijke of criminele vergiftiging kwamen vroeger waarschijnlijk veel frequenter voor, maar werden vaak niet herkend en zijn slechts terloops genoteerd in de archieven. Sommige gevallen van obeah horen bij vergiftigingen thuis. Op St. Maarten 'zou een poging tot vergiftiging met giftige vis zijn gedaan.'¹⁴⁷ Zeker is dat veel gifmoorden er doorheen glipten. Wie bang was voor vergiftiging kon zich met bruha immuun laten maken – e ta furà –, bijvoorbeeld voor de vroeger veel gevreesde beet van de oranjepin. Over zelfmoord van slaven is sprake in 1719.¹⁴⁸ In 1788 werd een aantal vrije zwarten beschuldigd van gifmenging, toverij en 'geheime konsten'. Er volgde geseling van de schuldigen en opsluiting van de oudste gifmengster vanwege haar leeftijd in het leprahuis.¹⁴⁹ Een gouverneur werd met blauwzuur uit de weg geruimd, een juwelier met sublimaat in chocoladedrank,¹⁵⁰ een bomba met een geraffineerd mengsel van giftige planten en zijn zuster met – waarschijnlijk – een mengsel van Yerba stinki (*Datura innoxia*) en tabak.¹⁵¹

De 19de eeuw bracht ook grote veranderingen voor Curaçao. Na de ontbinding van de WIC was zijn taak op het gebied van de gezondheidszorg overgenomen door het 'Bureau van Gezondheid over de Armee en Hospitaalen der Bataafsche Republiek'. Onder Koning Willem I kwamen een aantal Koninklijke Besluiten over de officieren van gezondheid tot stand. Militaire artsen en apothekers gingen een belangrijke rol spelen op het eiland. Vooral de atmosferische invloed in de aetiologie blijkt een stokpaardje te zijn van de militaire artsen. 'Slechte lucht' zou de basis zijn van ziekte.¹⁵² 'Slechte spijsvertering' kon de weg vrijmaken voor allerlei aandoeningen, reden waarom er een ware 'bloedzuiverende' manie ontstond waarbij te pas en onpas sterke laxemiddelen werden gebruikt. De Gezondheidsraad, opgericht in 1867, zag zich dan ook genoodzaakt in de pers te waarschuwen tegen «het misbruik van braak- en purgeermiddelen». Militair geneeskundige Ferguson besteedde in 1854 veel werk aan het verzamelen van klimatologische gegevens in relatie tot ziektes. Plotselinge koude wind, vliegenschermen, roestend materiaal: ze konden alle schade toebrengen aan de gezondheid. Kwade dampen of miasmen zouden opstijgen uit stilstaande poelen en meren, maar daar was op Curaçao nauwelijks sprake van.

Zestig jaar later toonde dr. Waterman zich ervan overtuigd dat de volksgezondheid op het eiland in mindere mate door de klimatologische dan door de sociale omstandigheden werd beïnvloed. Tussen 1870 en 1890 valt de ontdekking te melden van de belangrijkste microbiële verwekkers van besmettelijke ziekten. Profijt van die ontdekking begon men pas in de 20ste eeuw te trekken : de opkomst van de antibacteriële middelen in de periode 1930-1950 gaf een daling van 50 % te zien in de sterfte op de kinderleeftijd en voor volwassenen en bejaarden bedroeg die sterftedaling meer dan 10 %.

Curioso, Curador en Pastoor

Naast de door de overheid gesanctioneerde beoefenaars van de medische en paramedische beroepen zijn er altijd personen geweest die zich buiten de legaliteit met min of meer goede resultaten op de diagnose en behandeling van ziek-

(146) H.A. Bosman-Jelgersma, *Poeders*, 1983, p. 47.

(147) L. Knappert, Een heksenproces op St. Martin in 1711. *De West-Indische Gids* 10, 1928, p. 248.

(148) ARA, NWIC, 574, 1719, f 570.

(149) ARA, NWIC, 212, 1788, 20 november.

(150) ARA, NWIC, 201, 1705, f 373.

(151) ARA, NWIC, 605, 1766, f 401.

(152) C. Chisholm, *A manual of the climate and diseases of tropical countries*. Londen, 1822, p. 6.

ten hebben geworpen. Door plaatsgebrek kunnen wij daar slechts terloops op ingaan. In 1829 is het pastoor Eisenbeil op Bonaire die met een recept tegen kangergezwollen de lijder te hulp wil komen.¹⁵³ Curioso en curandero hebben altijd een belangrijke rol gespeeld. Het zijn 'hende cu ta cushina jerba' met goede, maar soms ook kwade bedoelingen. De kruiden worden gekookt in putwater. Van kruidendrank naar bruha was maar een kleine stap. Traditionele geneeswijze was ook de enige vorm van geneeskundige zorg die tot de 19de eeuw op Aruba werd verleend door een 'indianenmeester'.¹⁵⁴ Naast de curioso speelde ook de 'trabadó', een geestesbezweerder, en de 'sabi' die onzichtbare personen kon waarnemen, een rol in de magische folklore. Wat vaak aangeduid wordt met 'genezen' blijkt meestal een traditionele wijze van patiënten troosten en verzorgen te zijn, een soort 'coping-effect'. De genezers hebben vaak meer effect dan de mensen denken, maar ze bereiken veel minder dan ze zelf denken. Gegevens en ervaringen over de volksgeneeskunst werden van generatie op generatie doorgegeven. Ook de al dan niet gediplomeerde vroedvrouw en soms de jaja hielden zich met de toepassing van geneeskruiden bezig.

Het kruidenarsenaal van Curaçaose bodem blijkt ook de interesse van sommige militaire en civiele geneesheren te hebben opgewekt. Chirurgijn Doerffel en zijn gebruik van Tebink werd reeds genoemd. Dr. Capriles maakt gebruik van Sagra-do (*Chenopodium ambrosioides*), Basora corá (*Melochia tomentosa*) en Watapana shimaron (*Acacia villosa*).¹⁵⁵ Chirurgijn Zeppenfeldt op Bonaire gebruikte bij verzwerigen een pap van fijngewreven vruchtmoes van pompoen (*Cucurbita maxima*) en in het Katholieke Sint-Elisabethgasthuis behielp men zich in 1899 bij koortsige ziekten met een pap van zuurzak en aloë die op de voetzolen werd aangebracht.¹⁵⁶

De opkomst van het specialité

«Even slikken», was het advies van een groot aantal verkopers van verpakte geneesmiddelen. Hielp het niet tegen de ziekte, dan spekte het toch de zak van de fabrikant. Hoewel de wet de verkoop van medicijnen op Curaçao buiten de openbare apotheek verbood, werd daar niet de hand aan gehouden.¹⁵⁷ In de pers

verschijnt allengs steeds meer reclame voor dubieuze geheime geneesmiddelen waarmee een scala van ziekten bestreden zou kunnen worden. Later verdween het begrip 'geheimmiddel' naar de achtergrond en kwam de benaming verpakt geneesmiddel, patentmedicijn of specialité ervoor in de plaats. Laxeermiddelen maken de hoofdmeute uit van de propaganda. Karpataolie (van eigen bodem?) wordt door L. Horan aanbevolen in 1856. Een van de eerste adverteerders in de pers was A.W. Hellmund met in 1822 het middel 'Emetico-purgante' van mr. Le Roy.¹⁵⁸ Enkele jaren later meldt hij dat zijn broer Gottlieb in

Advertentie van Lewis Horan voor specialités, in De Curaçaosche Courant van 5 april 1856.

(153) *De Curaçaosche Courant*, 14 maart 1829.

(154) ARA, NWIC, 578/9, 1726, f 894, 1036.

(155) *De Curaçaosche Courant*, 2 mei 1868.

(156) A.M.G. Rutten, *Apothekers en Chirurgijns*, 1989, p. 217.

(157) *De Curaçaosche Courant*, 29 september 1849.

(158) *De Curaçaosche Courant*, 16 februari 1822.

TE KOOP

By den oudergeslechte de volgende per de laatste gelegenheden, uitgegeve goederen, als:—

Dr. Ayers Cherry Pectoral, f 2. 50 per flesch.

Idem Cathartic Pills, 75 ct. per doosje.—

(Men kan kwaliteits boeken betreffende deze geneesmiddelen, alsmede een almanak van 1856, by den oudergeslechte bekomen.)

Oprechte Medicinal Levertraan, f 2. 50 per flesch.

Medicynkisten, inhoudende een volkomen assortiment geneesmiddelen: benevens een boek met voorschriften, ten dienste van schopen en huisgezin.

Karpataolie in fleschen van een pint en van een half pint.

Deidite Poeder.

Beste kwaliteit Zwarte en Groene Thee in pakjes van één lb., ½ lb. en ¼ lb.

Versche Mosterd in fleschen van ½ en ¼ lb.

Gesmoorde Zure en Souren.

Spermociti kaarsen per kist en per lb.

Oud-Indische Kerry Poeder per ½ en ¼ fleschen.

Beste kwaliteit Cognac Brandedwijn in Demojanen & Co. per gallon.

Solar Wandlampen en Ballons.

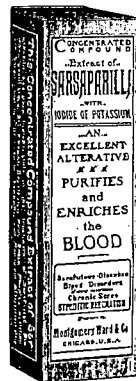
Gekorvee Pruisen tabak in blikken van een lb.

Een volkomen assortiment Sielen.

Kenners in fleschen.

Ouderscheldane soorten Touwerk, Verf, waren, Verfollie, Zeildoek, enz. enz. enz.

Curaçao den 28 Maart 1856.
LEWIS HORAN.

Pruisen een middel heeft gevonden tegen kanker en dat het wondermiddel op Curaçao leverbaar is onder de naam Unguentum arsenicum comp. Hellmundi.¹⁵⁹ Voor vakmensen is de mallotigheid al direct duidelijk, maar de leek is vaak weerloos tegen dergelijke kwakzalverij. In de jaren vijftig wordt het dringen op de specialité-markt. Handelaren als F.W. Palm, D.A. Jesurun, Lewis Horan en J. Henriquez adverteren om beurten met pillen van Moffat, Panacea Americana Villaquiran, Dr. Ayers cherry pectoral, Oprechte medicinale levertraan à f 2,50 per fles en Vegetable Pain Killer van Perry Davis. Gemiddeld was men twee gulden kwijt aan een verpakking van deze medicijnen. Als men weet dat een brood 15 cent kostte en een bediende f 200,- per jaar kreeg, valt de hoge prijs van de middelen des te meer op. De advertenties geven ook een goed inzicht in de problemen waarmee de Curaçaose samenleving worstelde. Hendrik Evertsz adverteert in 1892 met de «Célebre remedio del Dr. Hull para la curación medical de la debilidad nerviosa, impotencia y debilidad genital. Consulta gratis.»¹⁶⁰

Tegen het einde van de 19de eeuw raakt de medische en farmaceutische wetenschap in een versnelling. Niet langer zijn eenvoudige medicijnen uit de chirurgijnskist en de opstand van de meesterwinkel de voor de hand liggende keuze. Allengs zet de verschuiving van de eigen bereidingen in de apotheek zich door naar de fabrikant, die via de pers afzetgebied zoekt en beginnen de specialités aan hun opmars. Omstreeks 1900 is het hoogtepunt in de verkoop van de 'geheime' middelen wel bereikt. Daarna begint men in Amerika en Europa met wetten een eind te maken aan de vaak misleidende reclame en frauduleuze claims die op het onwetende publiek worden losgelaten. Nadat in 1913 de aflevering en gebruik van verslavende middelen op Curaçao in de Opiumwet was geregeld zien we ook de advertenties van 'Elixir d'opio de Dr. McMunn' (1882) en 'Narcoticum opio tegen nervositeit van McMunn, New York', naast 'Indische' asthmagarettten van Grimault met marihuana (1892, 1894) verdwijnen.

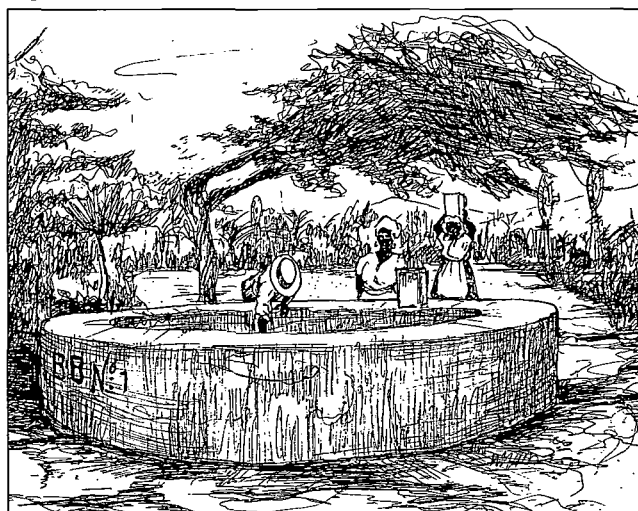
(159) *De Curaçaosche Courant*, 25 februari 1826.

(160) *De Curaçaosche Courant*, 14 oktober 1892.

Triomfen en valkuilen van de farmacie

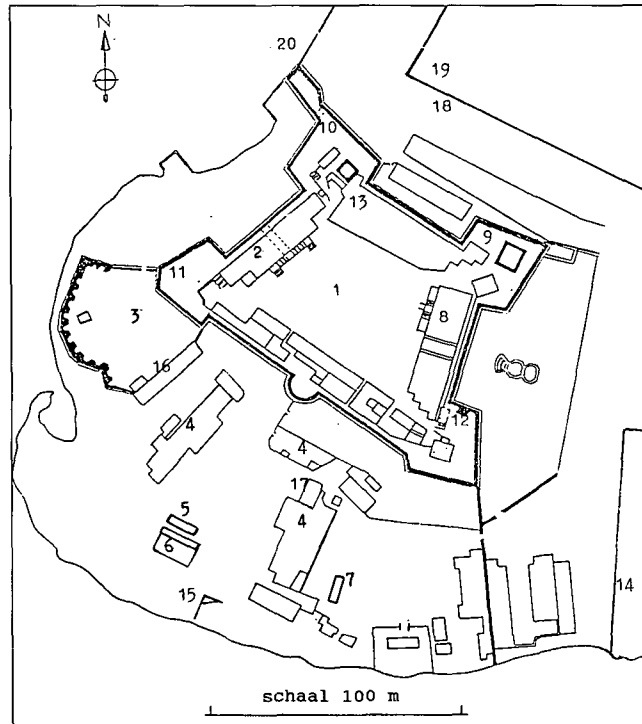
Het voortschrijdende onderzoek naar nieuwe geneesmiddelen om ziektes te bestrijden, het welbevinden te verhogen en de levensduur te verlengen heeft in de 20ste eeuw een grote stuwkracht ondervonden vanuit economische overwegingen. Gezondheid van de werknemer is van primair belang in de industriële samenleving. Ziekte kost geld en ondernemingen realiseerden zich al snel wat de economische voordelen waren van werkzame medicamenten. De influenza-epidemie in 1918, de 'Kabouter', ging ook aan Curaçao niet voorbij, ze eiste wereldwijd 21 miljoen doden en bracht veel leed en economische schade met zich mee. Veel levens hadden gespaard kunnen blijven als men toen al over antibiotica had kunnen beschikken. Niet altijd was men even gelukkig met de producten van de medicijnmakers. Soms waren ze niet specifiek genoeg, soms veroorzaakten ze heftige allergische reacties of schade door een afbraakproduct dat door een zeldzaam genetisch enzymdefect niet wordt afgebroken, soms hadden ze als bijwerking de kans op ziekte in de toekomst te verhogen, zoals trombose of galstenen bij anticonceptiepilgebruik en soms werkten ze verslavend of mutageen. Het antibio-

Ophalen van drinkwater uit een put op Curaçao.
Naar een pentekening van L. Corsen.

Reconstructie van de ligging van het hospitaal en omringende gebouwen in en achter Fort Amsterdam op Curaçao, omstreeks 1710.

1. Paradeplaats. 2. Gouvernementshuis.
3. Waterfort. 4. Compagnieshuizen.
5. Hospitaal/meesterwinkel.
6. Negerhuizen. 7. Pokhuis.
8. Fortkerk. 9. Bastion De Kat.
10. Bastion De Klok. 11. Nieuwe batterij.
12. Bastion Vlaggestok.
13. Regenbakken. 14. Kerkhof.
15. Galg. 16. Timmerhuis en kuiperij.
17. Smederij. 18. Breedestraat.
19. Willemstad. 20. St.-Annabaai/haven.

ticum chloramfenicol werd verlaten vanwege het risico op aplastische anemie, pyramidon gaf kans op agranulocytose, het slaapmiddel thalidomide veroorzaakte misvormingen. Geneesmiddelen zijn altijd potentieel giftig geweest, maar de ongewenste bijwerkingen zijn veelvuldiger geworden met hun toenemende werkzaamheid en breed verspreid gebruik. De strijd tegen microben voerde tot aseptische maatregelen in de verpleging. In de therapie en preventie gingen serums en vaccins, na de ontdekking van de

koepokvaccinatie door Jenner, een steeds grotere rol spelen. Difterie-antitoxine werd in 1890 ontwikkeld, gevolgd door sera tegen pneumococci en meningococci infecties, totdat in de jaren 1932-35 de chemotherapeutica beschikbaar kwamen op basis van sulfanilamide. Het was een zoeken naar middelen die infectieuze micro-organismen doden zonder de gastcellen aan te tasten. Arsphenamine (salvarsan), in 1907 ontdekt door Ehrlich als middel tegen syfilis, was de eerste stap in die richting. Voortbouwend op proeven van Fleming gelukte het Florey in 1940 met streptococci geïnfecteerde muizen in leven te houden door injecties met penicilline. Zoals de in 1935 ontdekte sulfonamiden het antipneumococci-serum hadden verdrongen, begon penicilline nu de sulfonamiden bij de behandeling van pneumonie te vervangen. De sterfte aan longontsteking daalde met 5-8 % toen sulfonamiden en antibiotica op de markt kwamen. Spectaculair was het herstel van 95 % van de gewonde Britse soldaten in de Tweede Wereldoorlog die behandeld werden met penicilline.¹⁶¹

Ook het onderzoek naar en ontdekking van hormonen nam een grote vlucht. Adrenaline werd in 1900, thyroxine in 1916, insuline in 1922, oestrogeen hormoon in 1929 en cortison in 1949 geïsoleerd. De meest opzienbare vinding betrof wel de orale anticonceptiva rond 1960. De gunstige werking van levertraan op ziektes als tbc en als roburans was al lang bekend en Lewis Horan adverteerde op Curaçao in 1856 regelmatig met dit product.¹⁶² In 1922 werd vitamine D in levertraan ontdekt, nadat in 1912 al vitamine A was aangetoond door T. Osborne. Psychofarmaceutica werden in 1954 (meprobaat), 1956 (librium) en 1960 (valium) ingevoerd. Ze bewezen grote diensten bij de behandeling van geestelijk gestoorden. Het is interessant te weten dat dr. David Ricardo Capriles, de arts-apotheker waarmee dit verhaal begon, al in 1884 pilocarpine, een alkaloïde dat voor het eerst in 1875 geïsoleerd was uit Braziliaanse *Jaborandis* door Hardy in Parijs, voor de behandeling van 'krankzinnigen' gebruikte, terwijl toen nog niemand erover dacht dit als psychotherapeutisch toe te passen.¹⁶³

(161) D. Cowen and W.H. Helfand, *Pharmacy, an illustrated history*. New York: Abrams Publication, 1990, p. 201.
 (162) *De Curaçaosche Courant*, 5 april 1856.
 (163) D.R. Capriles, Enige ziektegechiedenissen uit register n° 2 van het Krankzinnigengesticht op Curaçao 1884. In: G.E. van Zanen, *David Ricardo Capriles*. Assen: Van Gorcum, 1969, p. 176.

Epiloog

«Ik heb een droom.» Joseph C. Palms vooruitziende blik had betrekking op technische en economische omwentelingen op Curaçao. Wat zou deze futuroloog wel gezegd hebben als hij tachtig jaar later de vorderingen op geneeskundig gebied had kunnen gadeslaan? Preventieve en curatieve geneeskunde hebben eraan bijgedragen dat de gemiddelde levensduur steeds hoger is komen te liggen. Betere huisvesting en hygiëne, afgenomen virulentie van micro-organismen en grotere weerstand door uitgekiende voeding hielpen een handje mee om Curaçao tot het eiland te maken dat doctor Capriles voor ogen stond. Zij die jong sterven zijn meestal slachtoffer van een ongeval, geweld, zelfmoord of vergiftiging. Het staat wel vast dat de lezers van dit boek in het begin van deze eeuw hun huidige leeftijd nooit hadden bereikt.¹⁶⁴

Summary

Just swallow : four centuries of doctors and medicines in Curaçao

The author focuses on how medicine, pharmacy and health care evolved in Curaçao (The Netherlands Antilles) in the last 400 years. By relating the global history of medicine he describes the introduction and influence of medicine, pharmacy and medical theories on the island. He also looks at the illnesses that manifested themselves there and gives statistics of life expectancy and population growth.

Dr. ap. A.M.G. Rutten
Research Associate
Institute for the History of European Expansion
Leiden University

Address :
e-mail : ruttenamg@wxs.nl
Luytelaer 39
NL-5632 BE Eindhoven

(164) H.Th. Waaler, Selection in cohorts and pattern of causes of death. *J. Epidemiol., Community Health* 35, 1981, p. 75.

DE RECEPTUUR IN HET PESTTRAKTAAT VAN JOANNES DE VESALIA

J. Lemli

INLEIDING

In een vorige bijdrage werd aangetoond dat Andreas Vesalius, de grote anatoom en medicus zeer onderlegd was in de farmacie d.w.z. de kennis van de geneesmiddelen en hun bereiding.¹ Het loont dus de moeite om na te gaan of zijn overgrootvader Joannes de Vesalia, ook medicus en hoogleraar, een goede kennis had van de geneesmiddelen temeer daar Andreas Vesalius zich geringschattend uitlaat over de geneesheren van die tijd in zijn brief aan de Mechelse arts Joachim Roelants waarin hij schrijft : «...enige boeken die zijn naam [d.w.z. Joannes de Vesalia] dragen, te vinden onder die, welke mijn moeder nog bewaart en waaronder wij afschriften bezitten van alle boeken, waarmede de toenmalige geneesheren vertrouwd waren, afschriften die veel nutteloos uitgegeven geld hebben gekost.»²

JOANNES DE VESALIA EN ZIJN PESTTRAKTAAT

Joannes Wijtinc, later Joannes de Vesalia, werd geboren in 1400 te Wesel, gelegen aan de samenvloeiing van de Lippe en de Rijn, en overleed te Brussel in

1476. Joannes was de zoon van de Kaufmann Everard Wijtinc die verschillende malen rentmeester en burgemeester was van de stad Wesel. De familie Wijtinc is in de archieven van Wesel te volgen vanaf het midden van de 14de eeuw tot het midden van de 16de eeuw. Talrijke leden van de familie hebben in het stadsbestuur gezeteld. De financiën van de Kaufmann lieten toe de zoon Joannes te laten studeren aan de universiteit van Keulen waar hij in 1424 de titel van licentia-tus in artibus behaalde, en hem naar Pavia te laten gaan waar hij in 1427 promoveerde tot doctor in medicinis.³

In 1430 werd hij samen met Henricus van Oisterwijk benoemd tot hoogleraar in de faculteit geneeskunde van de universiteit te Leuven.

Joannes geniet weldra grote faam als hoogleraar. Van de

figuur 1: Eerste folio van het manuscript van Joannes de Vesalia: Pesttraktat.

(1) Lemli J., *Vesalius en de farmacie*. Bulletin Kring Geschiedenis van de Pharmacie in Benelux, 1996; 90: 16-27.

(2) Andreas Vesalius, *Epistola rationem modumque propinandi radicis Chynae decocti*. Basel 1546. Nederlandse vertaling. Amsterdam, 1915.

(3) Meulemans, A., *Vesaliana*. Mededelingen van de Geschied- en Oudheidkundige Kring voor Leuven en omgeving 1984; 24: 1-49.

manuscripten van zijn hand zijn er slechts enkele bewaard gebleven. Een ervan is het pesttraktaat dat evenwel geen titel draagt. Van dit handschrift zijn twee exemplaren bewaard: één onvolledig te Rome in de Bibliotheca apostolica vaticana en het andere in het Centro internazionale di Studi Rosminiani te Stresa.

De Koninklijke Academie voor Geneeskunde van België heeft van dit laatste handschrift een facsimile in kleur uitgegeven en zal eveneens de transcriptie en vertaling ervan verzorgen.⁴

Wanneer men het eerste folio bekijkt (*fig. 1*) heeft men de indruk te doen te hebben met een verzorgd manuscript. Bij nadere studie blijkt echter dat veel fouten en omissies voorkomen en komt men tot het besluit dat de kopiist ofwel slordig was of niet bekwaam om een dergelijke wetenschappelijke tekst te verwerken. Het blanco wapenschild is merkwaardig. Ofwel is het onafgewerkt en diende later ingevuld te worden ofwel is dit het wapenschild van het graafschap Kleef waartoe Wesel behoorde. Het manuscript omvat 51 perkamenten bladen (245x160 mm) en is geschreven in humanistisch cursief (na 1454). Er zijn versierde en gekleurde initialen het hele handschrift door.

We kunnen ons nu de vraag stellen waarom Joannes de Vesalia die toen stadsgeneesheer was te Brussel omdat hij de universiteit in 1449 had verlaten, een pesttraktaat opdraagt aan de hertog van Milaan, Francesco Sforza. Voorlopig beschikken we over te weinig gegevens om hierover een uitspraak te doen en kunnen we ons beperken tot veronderstellingen.

Joannes de Vesalia promoveerde tot doctor aan de universiteit van Pavia waar toen Antonio Guainero zijn leermeester was. Deze schreef in 1440 een pesttraktaat dat hij opdroeg aan Filippo Maria Visconti, de schoonvader van Sforza. Hij overleed in 1448, één jaar voordat Joannes de universiteit te Leuven verliet. Heeft hij misschien gedacht door aan de nieuwe hertog Sforza een uitgebreid pesttraktaat aan te bieden dezels gunst te verwerven en een eventuele benoeming te Pavia of Milaan?

In ieder geval was hij ervan overtuigd dat hij met zijn traktaat een belangrijke bijdrage leverde in de behandeling en voorkomen van de pest zoals blijkt uit de aanhef: *«Nadat dat ik gemerkt had dat de teksten van de vroegere geneesheren en de vele traktaten vooral van de modernen over dodelijke pestziekten doorgaans te bondig zijn en te veel fouten vertonen, dat de mensen in het overgrote deel van uw landen en in streken over de gehele wereld door een verpestend gif aan een beklagenswaardige en bijna onmiddellijke dood tenondergaan, zodat, ondanks de raadgevingen en maatregelen zowel van curatieve als van preventieve geneeskunde, zo weinig gezond en behouden aan deze vreselijke besmetting ontsnappen, heb ik besloten aan deze gebreken tegemoet te komen en een grondig traktaat te schrijven.»*

Zijn geschrift is inderdaad het belangrijkste dat tot dan verschenen was en geeft een gedeeltelijk nieuwe visie op het ontstaan van de pest.

Volgens hem is niet alleen verrotting van de lucht de oorzaak van de pest, maar ook de 'adustio', de verschroeïing van de lucht kan aanleiding geven tot het ontstaan van de pest in bepaalde streken zoals hij dat zelf had vastgesteld in Wesel

(4) Joannes de Vesalia. *Pesttraktaat* (ca. 1455). Facsimile, Academia Regia Belgica Medicinæ; Dissertationes - Series Historica, nr. 6, Brussel, 1998.
Bracke W. Joannes de Vesalia, de Epidemia. In: *De pest in de Nederlanden: medisch historische beschouwingen 650 jaar na de zwarte dood*: 211-225. Dissertationes-Series historica nr. 7. Brussel: 1999.

en Maastricht in 1428, in Leuven in 1438 en in Vlaanderen en Brussel in 1454. Hij zal hiermede rekening houden bij de behandeling van de zieken en de geneesmiddelen aanpassen aan dit nieuwe gegeven.

DE GENEESMIDDELEN

Het blijkt zeer duidelijk dat Joannes de Vesalia een brede ervaring had opgedaan als praktizerende arts in het bijzonder bij de behandeling van de zieken tijdens de vermelde drie epidemieën. Hij schrijft niet alleen algemene bekende simplicia en composita voor maar zal de recepten aanpassen volgens zijn ervaring en persoonlijke opvatting van de therapie. De geneesmiddelen die hij aanwendt zijn uiteraard deze die toen ter beschikking waren en klassiek toegediend werden volgens de theorie der *'humores'*.

In totaal vermeldt hij 184 simplicia. Van deze simplicia werden er reeds 80 aangewend in de behandeling van de pest zoals voorgesteld in het consilium van de hoogleraren van de universiteit van Parijs in 1348.⁵ Bijna 40 % zijn bestemd voor uitwendig gebruik. De overgrote meerderheid (82 %) zijn simplicia uit het plantenrijk. De Latijnse en Nederlandse benamingen alsook de juiste botanische nomenclatuur zullen opgenomen worden in het uitgebreid glossarium dat zal gevoegd worden bij de te verschijnen transcriptie en vertaling van het manuscript.

Als minerale simplicia worden gebruikt : klei, kalk, arsenicumtrioxide en -trisulfide, koperacetaat, kopersulfaat, kwikzilver, goud, zilver, loog, salmiak, salpeter en vier edelstenen.

De dierlijke simplicia zijn: grijze amber, ivoor, muscus, hartbeen, parels, bezoar, bevergeil, duivendrek, canthariden en eenhoorn.

DE RECEPTUUR

In tegenstelling tot de andere pesttraktaten waar soms naar de apotheker wordt verwezen wanneer het om recepten of composita gaat, wordt hier nergens de apotheker vernoemd. Nochtans komen er tientallen samengestelde geneesmiddelen voor die niet met de nodige nauwkeurigheid beschreven worden. Joannes de Vesalia is misschien van mening dat de arts zich naar de apotheker zal wenden om de bereiding uit te voeren of dat deze zelf voldoende ervaring had om het voorschrift uit te werken met de nodige toe te dienen hoeveelheden der simplicia.

Hierbij enkele voorbeelden van dergelijke voorschriften : *«als de buik niet ontlast zou zijn en de levenskracht is onveranderd gebleven, evacueer dan de giftige materie met rabarber of met aftreksels van gele mirobalanen, met een decoct van hop of viooltjes, of met 1,5 ons manna met water van wilde chicorei of met diaprunis met rabarber met zuringwater; er moet afkoeling overwogen worden met kamfer en zuur citroensap, een drankje van azijn van zeer goede wijn met poeder van appelschillen gewassen met azijn; vijgen met peper en auripigment met honig tot een dikke brij vermengd doden vlug de carbonkels.»*

(5) Lemli, J., *Vergelijkende studie van de geneesmiddelen aangewend in de pestbestrijding op basis van de pesttraktaten van de medische faculteit te Parijs (1348), van Joannes de Vesalia (na 1454) en van Thomas Montanus (1669)*. Dissertationes - Series Historica, nr. 7: 273-293. Brussel: 1999.

Slechts twee soorten **pillen** worden voorgeschreven. De eerste zijn de bekende pestpillen van de Griekse geneesheer Rufus van Ephese. Ze bestaan uit aloë,

mirre en saffraan. Waarom deze drie simplicia? Aangezien door verrotting van de lucht de humores verdorven zijn moeten deze geëvacueerd worden. Aloë in de voorgeschreven dosis is sterk purgerend en men ziet dus de verrotte humores uitgescheiden worden. Mirre werd beschouwd als een goed middel tegen verrotting aangezien men vastgesteld had dat met mirre gebalsemde lijken lange tijd bewaard blijven zonder verrotting. Saffraan tenslotte versterkt de lichaamsgeesten rond het hart omdat men vaststelde dat na innemen van saffraan de geur ervan werd waargenomen in de uitgedemde lucht wat bewijst dat het geneesmiddel naar de hartstreek is gegaan.

Joannes de Vesalia schrijft deze pillen voor maar geeft er heel wat commentaar bij.⁶ Eerst en vooral gaat hij bij het bereiden van de pillenmassa niet granaatappelwijn of rozenwater gebruiken zoals gewoonlijk wordt voorgeschreven, maar wel malvasiawijn of brandewijn. Het hoger alcoholgehalte van deze vloeistoffen zal het kneden van de harsen aloë en mirre zeker gemakkelijker maken.

Hij voegt ook nog mastix toe in navolging van de aanbeveling van Mesuë die aanraadt bij sterke purgeermiddelen die het darmepitheel afschilferen, mastix of tragacanth te voegen. De Vesalia is er terdege van bewust dat de sterke werking van aloë dient verzacht te worden *«bij lieden met een zwakke lever, darmen, blaas, baarmoeder of anus en ook bij lieden die bloed spuwen, bij zwangere vrouwen en in alle speciale gevallen die een geleerd en ervaren medicus op basis van zijn geneeskundige praktijk dient te onderzoeken.»*

Latere auteurs, zegt hij, hebben ook lorkenzwam (een drasticum dat hydroxyvetzuren bevat zoals in jalappe) toegevoegd aan deze pillen. Hij oordeelt dat men dit liever niet doet omdat dan de werking van lorkenzwam vóór de werking van aloë komt. Dit moet vermeden worden omdat deze dubbele werking te veel beweging veroorzaakt in de lichaamssappen wat op dat ogenblik niet is gewenst. Deze opvatting is juist aangezien lorkenzwam een dunnedarmlaxans is en reeds na twee uren zijn werking heeft terwijl purgatie met aloë slechts na 12 uren optreedt. Deze beide laxeermiddelen hebben een sterk hydragog effect en dit werd geïnterpreteerd als het oplossen van de dikke lichaamssappen die kunnen verrotten en die dus naar buiten werden gebracht als een dunne vloeibare massa. De pillen met lorkenzwam kunnen volgens hem wel gegeven worden als de verrotting van de lichaamssappen vóór de adustio komt of als beide tegelijk plaatsvinden (nieuwe opvatting van de Vesalia over het ontstaan van de pest).

Bovendien doet hij het voorstel de pillen aan te passen aan de gesteldheid van de patiënt en ze dus 'singulares' te maken d.w.z. gepersonaliseerd. Men kan dan wat rabarber toevoegen bij zeer vochtige naturen en de lorkenzwam vervangen door rabarber bij droge naturen.⁷

De tweede soort pillen zijn de Alefangapillen van Mesuë of aromatische kruidenpillen.⁸ In feite zijn ze een variatie op de pillen van Rufus aangezien ze bestaan uit aloë, mirre, saffraan en mastix waaraan toegevoegd wordt een aftreksel van 15 aromatische kruiden zoals kaneel, kruidnagel, kardamom, absint, enz. Ze worden voorgeschreven bij patiënten met koude en vochtige hersenen. De sterk geurende pillen geven reeds de indruk de hersenen te verwarmen. Ten einde de drastische werking van aloë te verminderen werd deze gewassen met grote hoeveelheden water. Hierdoor zullen de wateroplosbare aloïnosiden verwijderd worden zodat de laxerende werking vermindert die het koud slijm uit de hersenen dient af te voeren.

(6) Facsimile fol. 32v.

(7) Facsimile fol. 34v.

(8) Facsimile fol. 34r.

Er worden twee **likkepotten** voorgesteld: één als preventief en één als curatief middel. De eerste is deze beschreven door Guy de Chauliac en is bedoeld voor het uitdrogen van de overtollige lichaamssappen. Daar van de 42 ingrediënten er vier simplicia zijn met looistoffen en 14 andere met uitdrogende werking van de darminhoud zoals klei, ivoor, edelstenen, hout, enz. en verder een grote hoeveelheid obstiperend opium zal de stoelgang zeker verminderd worden en een droge consistentie vertonen. Dit was het bewijs dat de lichaamssappen uitgedroogd werden.

Van de tweede likkepot is de auteur niet vernoemd. Het is mogelijk dat het om een recept van de hand van Joannes de Vesalia gaat, maar het kan evenzeer een variatie zijn op een gekende formule. Het bevat 10 aromatische kruiden, vier edelstenen, parels, goud, zilver en een aantal simplicia zonder farmacologische betekenis. Het voorschrift is bedoeld als een versterkend middel voor het hart.⁹

Als **siropen** worden voorgeschreven deze van Wilhelm van Saliceto en deze van Petrus van Tussignano. Beide als preservativum en bedoeld als uitdrogende middelen. Vandaar dat ze bijna uitsluitend uit laxeermiddelen bestaan zoals rabarber, tamarinde, senna, myrobolanen, kweeperen en lorkenzwam.

Drankjes en afkooksels worden veelvuldig voorgeschreven echter bijna altijd zonder aangeven van de doses der ingrediënten.

Samenvattend kan men zeggen dat de meest voorkomende actieve simplicia de laxeermiddelen zijn die overtollige of slechte humores dienen te evacueren.

Het is interessant vast te stellen dat Jan Baptist van Helmont in zijn *«Dageraad ofte nieuwe opkomst der geneeskunst»* in het hoofdstuk over de pest heeft gewezen op de misvatting dat de laxantia zouden iets te maken hebben met de evacuatie van bepaalde humores.¹⁰

Hij schrijft: *«Ik begon te belachen de kennis hoedanig humeur de doctoren door den afgang moeten jagen hoewel zij ondertussen beter weten dat de rabarber, guttegom, scammonium en zo voort ook geel rood water door den stoel drijft van degenen die zij melancholisch of flegmatisch oordelen, insgelijks dat kolokwint veel slijms drijft sulks dat zij weten hoedanig den drek wezen zal waaruit volgt:*

- 1. dat is het werk der gegeven drogerij en geenzins van de humores*
- 2. dat overmits de drogerijen den gezonden even gelijk als de zieken den buik doen lossen, dat dit werk niet is een zuivering of purgatie*
- 3. dat elk van die drogerijen gegeven een weinig boven de verdragelijke mate den mens doodt, dus dat die lieve purgatie een gift is wiens eigenschap is des mens goed bloed te verderven onder 't deksel van den schonen naam purgatie. Zij krijgen geld en de zieken somtijds gezondheid.»*

Verder klaagt hij ook de onwetendheid aan: *«Nochtans schikken zij evenwel tegen de verrottingen van de pest alle tegenmiddelen, voegende daartoe tesamen alle drogerijen die zij in het kruidboek lezen opdat er onder de grote menigte iets zij 't welke helpen mag.»*

Aan de uitwendige behandeling van de pestgezwollen wordt zeer veel aandacht besteed. Dit is begrijpelijk aangezien het optreden van de bubones en de zwart gekleurde antraxen het meest opvallende ziekteverschijnsel is bij de pest. Indien men deze kan doen verdwijnen is dit een zichtbaar en belangrijk succes voor de behandelende geneesheer. Bovendien is men ervan overtuigd dat het pestvergift

(9) Facsimile fol. 39v.

(10) Joan Baptista van Helmont. *Dageraad ofte nieuwe opkomst der Geneeskunst in verborgen grond-regulen der Nature*. Rotterdam: 1660.

en de verdorven lichaamssapen langs de gezwollen kunnen verwijderd worden.

De eerste methode voor de behandeling van de antraxen bestaat uit de cauterisatie van het gezwel nadat de etter is weggezogen door het plaatsen van laatkoppen of bloedzuigers. Men past in dit geval het cauterium potentiale toe met hegerank, kopergroen, arseentrioxide, ongebluste kalk, duivendrek, loog of sterk water.¹¹ Wanneer het gezwel afgestorven is moet de gevormde korst afgerukt worden nadat ze week werd gemaakt met een zalf met bereklauw, anjerkruid, kaasjeskruid, reuzel en boter. Nadien moet het vlees regenereren met een volgens de Vesalia wonderbaar recept bestaande uit het sap van rozemarijn, duizenguldenkruid, vijfvingerkruid, smeewortel of brandewijn.¹² De smeewortel met zijn allantoïne en de andere looistofhoudende drogerijen zijn hier inderdaad werkzame geneesmiddelen.

Voor de behandeling van de bubones (de zwellingen van de lymphknopen) geeft hij een tiental verschillende mogelijkheden aan. Een trekpleister dat het pestgif uit de bubones kan trekken bestaat uit zuurdesem, mosterdzaad, raket, kopersulfaat en canthariden, dit alles gemengd met honig. Het is krachtig en na 3 uren ettert de bubo. Dit werd beschouwd als het vrijkomen van het pestgif.¹³

Een pleister van vijgen, gedroogde druiven, gerstemeel en tarwebrood gekookt met een weinig wijn wordt voorgeschreven (zonder hoeveelheden aan te geven) om de bubo te doen rijpen en breken. Na doorbraak wordt de bubo gezuiverd met een kooksel van selderij, honig en gerstemeel.¹⁴

Heel merkwaardig is dan het eind van het traktaat waar de twee laatste folio's volledig gewijd zijn aan de alchemie van het goud.

Joannes de Vesalia is blijkbaar niet volledig overtuigd van de werking van de verschillende preparaten op basis van goud. Hij beweert dat men kan twifelen over hun wijze van bereiding en derhalve ook over hun werking. Hij geeft dan verschillende recepten voor de bereiding van drinkbaar goud. Eén ervan, dit van Maynus uit zijn Liber medicinalis, wordt volledig weergegeven.¹⁵ Hij is van mening dat dit recept het meest geschikt is in geval van pest.

CONCLUSIE

Joannes de Vesalia weet dat hij met dit geschrift de jonge generatie aanvalt en dat dit een gevaarlijke onderneming is. Waarschijnlijk hoopte hij met dit traktaat misschien de poorten te kunnen openen van een Italiaanse universiteit.

Hij eindigt met de volgende uitspraak : *„Daarom moet de geest van de ervarenen die verder willen zoeken, gestimuleerd worden en hun theoretische kennis en hun oprechte daden zal de Almachtige waardig achen te sturen en te verlichten.“*

Uit dit merkwaardig traktaat blijkt duidelijk dat hij een persoonlijke visie had op de behandeling van de pestziekte en op het gebruik van de geneesmiddelen en een degelijke kennis had van de receptuur.

Het is niet zeker of Francesco Sforza gereageerd heeft op dit aan hem opgedragen geschrift; Joannes de Vesalia bleef echter stadsarts van Brussel tot aan zijn dood.

(11) Facsimile fol. 40r.

(12) Facsimile fol. 40v.

(13) Facsimile fol. 41v.

(14) Facsimile fol. 43r.

(15) Maynus de Mauneris. Liber medicinalis octo tractatum. Milaan, ca. 1350.

SAMENVATTING

Het manuscript over de pest van Joannes de Vesalia, overgrootvader van Andreas Vesalius, is één van de meest uitgebreide pesttraktaten die werden geschreven. Het bevat een zeer groot aantal, soms ingewikkelde voorschriften die hij gebruikte in de profylaxe en de behandeling van de pest. De belangrijkste worden hier in het kort besproken. Het blijkt dat Joannes de Vesalia zeer bevoegd was in de recepteerkunde en de voorschriften beredeneerd toepaste of aanpaste aan de patiënten en de omstandigheden.

RÉSUMÉ

Le manuscrit sur la peste de Joannes de Vesalia, l'arrière-grand-père d'André Vésale, est un des traités le plus élaboré sur ce sujet. Il contient un très grand nombre de recettes, parfois compliquées, employées en prophylaxie et en thérapie de la peste. On peut en déduire que son art de formuler est appréciable et qu'il adaptait les prescriptions d'une façon raisonnée selon les besoins des patients et selon les circonstances.

Prof. em. dr. J. Lemli
Termeredellelaan 3
B-3020 Winksele

MEDEDELINGEN

Dr. A.M.G. Rutten is vanaf 1 januari 2000 verbonden als Research Associate aan het Institute for the History of European Expansion, Rijksuniversiteit te Leiden.

OVERLIJDENS

Op 25 december 2001 overleed DIRK ARNOLD WITTOP KONING, medestichter van de Kring. Hij heeft de leeftijd van 90 jaar bereikt. De naam Wittop Koning zal voor altijd verbonden blijven met de farmaciegeschiedenis. Hij genoot – ook internationaal – een grote bekendheid en heeft zich tot op hoge leeftijd actief met dit vakgebied beziggehouden. De erkenning van zijn grote verdiensten resulteerde in het erelidmaatschap van een tiental buitenlandse verenigingen en het toekennen van een groot aantal onderscheidingen. Ter gelegenheid van de inaugurale les van dr. D.A. Wittop Koning aan de Sarton-leerstoel 1993-1994 Rijksuniversiteit Gent, werd door zijn leeftijdsgenoot en collega-stichter van de Kring dr. J.L. Vandewiele, een Laudatio uitgesproken, die de beste curriculum vitae is van ons overleden lid.

Dirk Arnold Wittop Koning is de onbetwiste nestor van de farmaciehistorici in Nederland. Hij mag ook terugblikken op een onafgebroken bedrijvigheid op het gebied van de studie van de geschiedenis van de farmacie en dit gedurende 45 jaar. Reeds gedurende zijn studententijd heeft hij een 8-tal artikel gepubliceerd over deze discipline en in 1942 verdedigde hij aan de Universiteit van Amsterdam zijn doctorale thesis: *De handel in geneesmiddelen te Amsterdam tot omstreeks 1637*. Zijn promotor was prof. P. van der Wielen, die de geschiedenis van de farmacie zeer genegen was en bij Wittop Koning het heilig vuur voor deze discipline van de farmaceutische wetenschappen wist aan te wakkeren.

Na zijn apothekersexamen in 1940 was Wittop Koning als officina-apotheker gevestigd te Amsterdam. Zijn volle aandacht moest hij aan het beheer van zijn apotheek besteden en de oorlogsomstandigheden waren niet de geschikste tijd om te publiceren. De Nederlandse Maatschappij ter bevordering van de Pharmacie bestond in 1942 honderd jaar, maar eerst na de oorlog kon het eeuwfeest worden herdacht. In september 1945 werd Wittop Koning door het hoofdbestuur van de Maatschappij verzocht de geschiedenis van de Maatschappij (1842-1942) te boek te stellen. Dit getuigt voor het krediet dat Wittop Koning toen reeds als jonge apotheker-historicus genoot. Van dan af zal de interesse voor de geschiedenis van de farmacie en zijn schrijversdrang hem niet meer loslaten.

Hij werd in 1949 benoemd tot privaat-docent in de geschiedenis van de farmacie aan de Universiteit van Amsterdam. Bij de opening van zijn colleges hield hij een inaugurale les over *Verschuivingen in het apothekersvak in de loop der eeuwen*, een les die heden ten dage nog met veel nut kan nagelezen worden.

In die tijd was er in Nederland nog een apotheker, die een drang tot de verbreiding van de historische kennis van de farmacie voelde nl. dr. P. H. Brans uit Rotterdam. Deze deed een oproep om een Kring voor de geschiedenis van de farmacie op te richten en dat in Beneluxverband. Brans en Wittop Koning waren mannen die elkaar aanvulden. Brans was un homme du monde, een man die contacten wist te leggen, een stichter. Wittop Koning was de man die inhoud wist te geven aan een stichting, aan een tijdschrift, de man van de wetenschap, de vorser, de auteur. Wittop Koning nam het op zich een *Bulletin* uit te geven

samen met apr. P. Van de Vyvere (Brugge), in 1993 gaf hij zijn ontslag na 43 jaar redacteur te zijn geweest.

Brans en Wittop Koning namen ook contact op met prof. dr. George Urdang (1884-1960), een uit Duitsland uitgeweken apotheker, die in de U.S.A. president werd van het Institute for the History of Pharmacy in Madison/Wisconsin. Uit deze bespreking ontstond de *Union mondiale des Sociétés d'histoire pharmaceutique*, waaruit nadien met prof. G. E. Dann uit Kiel de prestigieuze *Académie Internationale d'Histoire de la Pharmacie* is ontsproten. Wittop Koning werd vanzelfsprekend een der stichtende leden. Enkele vrienden en leerlingen van Urdang stichtten bij deze gelegenheid de George Urdang Medal, om van tijd tot tijd een van de meest eminente farmaciehistorici, waar ook ter wereld, te eren. Na prof. Häflinger (Zwitserland), dr. Guitard (Frankrijk) en prof. Folch Andreu (Spanje) werd in 1957 voor de 4de maal de Urdang Medaille toegekend, ditmaal aan de betrekkelijk jonge apotheker dr. Wittop Koning, die verkozen werd vóór vele oudere eminente farmacie-historici als dr. Bouvet, prof. Zekert, generaal Roland Guerero, prof. Dann e.a. Dit wijst op het uitzonderlijke prestige dat Wittop Koning toen reeds genoot.

Hij had ook niet stil gezeten: hij gaf de *Nederlandse Apothekerkalender* uit, waaruit hij dan naderhand een boek samenstelde onder de titel *De Pharmacie en de Kunst*, waarvan intussen Deel VI is verschenen. In binnen- en buitenland gaf hij jaarlijks verscheidene lezingen en verschenen van zijn hand talrijke bijdragen. Met K.M.C. Zevenboom publiceerde hij *Nederlandse Gewichten* in 1953, in hetzelfde jaar *Nederlandse Vijzels*, waarvan hij in 1989 een herbewerkte uitgave verzorgde. In 1954 verscheen zijn boek *Delftse Apothekerspotten*, een standaardwerk dat hij nu in 1991 aangevuld heeft heruitgegeven onder de meeromvattende titel *Nederlandse Apothekerspotten*.

Met apr. E. Segers (Brussel) gaf hij *De Oude Apotheek in de Benelux* (1958) uit, waarin tal van nog bestaande oude apotheken in de Beneluxlanden worden beschreven en afgebeeld. In de Koninklijke Vlaamse Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België, Klasse der wetenschappen, hield hij een lezing over *De apotheek in de middeleeuwen* (1960). Hij publiceerde in de reeks Monographien zur pharmazeutischen Kulturgeschichte, in 1972 *Pharmazeutische Münzen und Medaillen* en in 1975 *Bronzemörser*. Samen met prof. dr. W.-H. Hein publiceerde hij in dezelfde reeks nog: *Deutsche Apotheken Fayencen* (1977), *Die Apotheke in der Buchmalerei* (1981) en *Pharmazie und Graphik* (1991). In 1976 publiceerde Wittop Koning zijn boek: *De farmacie in tekening en prent* en in 1979 *Geneeskunde en Farmacie in de Nederlandse politieke prent*.

In 1986 zag dan zijn rijkgeïllustreerd monumentale werk *Compendium voor de Geschiedenis van de Pharmacie in Nederland* het licht. Dit magistraal werk, dat een heruitgave moest zijn van Stoeder's *Geschiedenis van de Pharmacie van Nederland* is in feite aangevuld met een bijna halve eeuw persoonlijk werk en studie over het onderwerp. Het is geen verhaal geworden maar een

werkdokument, een verzameling van gegevens, die een leidraad zal blijven voor al wie over de studie van de farmacie in Nederland verder wil werken.

Ondertussen heeft Wittop Koning een 250-tal tijdschriftartikels geschreven, een hele reeks boekbesprekingen en inleidingen bij de uitgifte van facsimile-uitgaven. Op talrijke bijeenkomsten in Benelux en in het buitenland heeft hij lezingen gehouden in verscheidene talen.

Het kon niet anders of er werd op hem een beroep gedaan om allerlei functies te bekleden: zo was hij van 1952 tot 1960 penningmeester en van 1975 tot 1983 president van de Académie Internationale d'Histoire de la Pharmacie, thans erevoorzitter; van 1975 tot 1979 was hij voorzitter van de Union Mondiale d'Histoire de la Pharmacie; hij was secretaris en voorzitter van het Genootschap voor de Geschiedenis van de geneeskunde, wiskunde, natuurwetenschappen en techniek (GeWiNa), vice-president van de Internationale Gesellschaft für Geschichte der Pharmazie en bestuurslid of lid van tal van andere verenigingen. Hij was curator van het Medisch-Pharmaceutisch Museum te Amsterdam, van het Veluw Museum te Harderwijk, van de Kruidentuin van het Nederlands Openluchtmuseum te Arnhem, enz. te veel om op te noemen.

Aan dr. Wittop Koning werden zowat alle bestaande onderscheidingen op farmaco-historisch gebied toegekend o.a. zoals gezegd de prestigieuze Urdang-medal U.S.A., de Schelenz-Plakette (Duitsland), de Ferchl-medaille en de Winkler-Plakette (Oostenrijk), de Lauri del Palatino en de Conci-medaille (Italië) e.a.m. Hem werden van een tiental buitenlandse verenigingen het corresponderend- of het erelidmaatschap aangeboden, o.m. door Zuid-GeWiNa in 1961.

Wat de mens nog het meest siert is zijn bereidheid tot helpen. Zo iemand een beroep doet op zijn fotografisch geheugen of zijn uitgebreide documentatie, laat hij zijn eigen werk staan en stelt zich ten dienste om de nodige opzoekingen te doen en verdere documentatie aan te wijzen. De auteurs die hem dan ook in hun publicaties bedanken zijn zeer talrijk en de keren dat hij geciteerd wordt zijn ontelbaar. Het leven van dr. Wittop Koning is een toonbeeld van werkkraft en enthousiasme, van taaie wilskraft, volharding en idealisme en gerust mag hij zoals Horatius van zichzelf getuigen: *Exigi monumentum aere perennius et non omnis moriar*. Ik heb voor mezelf een gedenkteken opgericht duurzamer dan brons. Ik zal nooit geheel sterven.

De Kring condoleert hierbij de getroffen familie.

RICHTLIJNEN VOOR AUTEURS

1. Bijdragen ter publicatie aangeboden dienen bij voorkeur op A4-formaat getypt te zijn, eenzijdig met dubbele interlinie en ruime marges. Alle tekst wordt voorzien van een korte titel en getypt in hetzelfde lettertype.
2. Onder de titel komen de beginletters van de voornamen, gevolgd door de namen van de auteur(s). Verzocht wordt de bijdrage aan het eind te voorzien van een korte samenvatting in het Frans, Nederlands of Engels en opgave van naam en adres van de auteur.
3. Voetnoten worden doorlopend genummerd over het gehele artikel. De literatuuropgave wordt op de wijze van de *Index Medicus* samengesteld en achteraan de tekst geplaatst als in onderstaande voorbeelden :
 - a. boeken : Zuring J. Leven, ziekte en dood in Afrika.
's-Gravenhage : Mouton, 1970:53.
 - b. tijdschriften : Vandewiele L.J. De apotheek van de vroedmeester.
Geschiedenis der geneeskunde 1994;1(3):26-32.
4. Voor goede reproducties wordt gevraagd foto's max. A4-formaat, zo mogelijk op mat papier; grafieken e.d. op wit papier met zwarte inkt of met inktjet- of laserprinter geprint, te willen aanleveren.
Ze dienen afzonderlijk genummerd te zijn en gaan vergezeld van onderschriften. Op de achterzijde van de illustratie wordt de naam van de auteur en de verkorte titel van de bijdrage aangegeven.
5. De redactie behoudt zich het recht voor de kopij in te korten. De bijdragen mogen in dezelfde vorm elders zijn gepubliceerd.
6. Auteurs dragen de verantwoordelijkheid voor de gepubliceerde foto's en reproducties.

NOTES POUR LES AUTEURS

1. Les articles à publier seront de préférence sur format A4, une-face, avec double interligne et de larges marges. Chaque texte sera pourvu d'un titre court et dactylographié dans le même type de lettre.
2. Sous le titre viendront les initiales des prénoms suivies du nom de l'auteur. Un résumé succinct en français, néerlandais ou anglais est souhaité en fin d'article ainsi que le nom de l'auteur et son adresse.
3. Les notes seront numérotées sur toute la longueur de l'article. Les éléments de bibliographie seront composés à la manière de l'Index Medicus et placés après le texte. Exemple :
 - a. livres : Zuring J. Leven, ziekte en dood in Afrika.
's-Gravenhage : Mouton, 1970:53.
 - b. revues : Vandewiele L.J. De apotheek van de vroedmeester.
Geschiedenis der geneeskunde 1994;1(3):26-32.
4. Pour obtenir de bonnes reproductions, il importe d'envoyer les photographies d'un largeur de max. format A4, si possible sur papier mat ; les graphiques et dessins seront à l'encre noire sur papier blanc ou imprimés par encrage ou laser.
Chaque illustration sera numérotée séparément et munie de légende. Au dos de chacune sera indiqué le nom de l'auteur et le titre de l'article abrégé.
5. La rédaction se réserve le droit de raccourcir les textes. Les articles pourront être publiés ailleurs sous la même forme.
6. Les auteurs portent la responsabilité des photographies et des reproductions.

Gehele of gedeeltelijke overname van artikelen is alleen toegestaan bij schriftelijke toestemming van de auteur(s) en volledige bronvermelding.

Toute réproduction totale ou partielle doit obligatoirement porter l'accord d'écrivain y la mention de la source.

KRING VOOR DE GESCHIEDENIS VAN DE PHARMACIE IN BENELUX
CERCLE BENELUX D'HISTOIRE DE LA PHARMACIE

Opgericht 18 april 1950 - Fondé le 18 avril 1950

Bestuur - Bureau

Voorzitter - Président : GILIAS Guy, Milsestraat 33, B-3053 Haasrode
Tel. 016-40 22 04 - Fax 016-40 21 80

Secretaris - Secrétaire : VERCRUYSSSE Ghislain, Vanderveldenlaan 24, B-1652 Alsemberg
Tel. 02-380 78 44 - Fax 02-380 78 44

Hoofdenningmeester - Trésorier général : VAN DER MEER Hugo, Kleistraat 7, NL-8121 RG Olst
Tel. 0570-561349

Penningmeester België : HOLSBECK Rigo, Putstraat 65, B-3300 Hakendover
Tel. 016-78 20 64 - Fax 016-78 21 17

Redactie - Rédaction :

Apr. GILIAS Guy, Milsestraat 33, B-3053 Haasrode
Tel. +32-(0)16 40 22 04 - Fax +32-(0)16 40 21 80
e-mail: apo.giliasf@omegapharma.net

Assessoren - Assesseeurs :

Prof. dr. DE BACKER Chris, Speureweg 21, B-9830 St.-Martens-Latem
Tel. 09-281 00 38

DE MUNCK Guy, Heidestraat 1, B-2660 Hoboken
Tel. KAVA 03-280 15 11 - Tel. privé : 03-827 47 57

VAN GELDER Jope, De Sparren 3, NL-1251 SG Laren
Tel. 035-531 76 61 - Fax 035-531 76 63

LEUPE Hugo, Holdestraat 2 - bus 3/1, B-8760 Meulebeke
Tel. 051-72 67 11

Afgevaardigde Societas Internationalis Pharmaceuticae Historiae :

LIBERT Charles
Tel./fax +33-32.83.38.770

Ereleden - Membres d'Honneur :

Dr. L.J. VANDEWIELE, Destelbergen (1960) - Lic. P. JULIEN, Paris (1970) - Prof. Dr. A. HEYN-DRICKX, Gent (1975) - Prof. Dr. G. SONNEDECKER, Madison (1975) - Dr. D.A. WITTOP KONING, Amsterdam (1975) - Prof. Dr. W. SCHNEIDER, Braunschweig (1981) - E.L. AHLRICH, Nieuwegein (1989) - Prof. Dr. K. ZALAI, Budapest (1990) - Prof. Dr. W.-D. MÜLLER-JAHNCKE, Heidelberg (1995) - Prof. Dr. M. del Carmen FRANCES, Madrid (1995) - Dr. F. LEDERMANN, Bern (1995) - B. MATTELAER, Kortrijk (1996) - Prof. dr. H.A. BOSMAN-JELGERSMA, Oegstgeest (1998) - Prof. dr. DE BACKER Chris, St.-Martens-Latem (2000) - Jope VAN GELDER, Laren (2000).

Ondersteunende leden - Membres donateurs :

UNAPHAZ - Luxembourg - Dep. 's Gravenhage KNMP - Dep. Friesland KNMP - Dep. Gouda KNMP - Dep. Groningen KNMP - Dep. Rotterdam KNMP - Dep. Utrecht KNMP - Dep. Z.O. Brabant KNMP - Hufen BV, Zeist - OPG Utrecht - Farmaleuven, Alumni, Leuven - A.P.B. (Brussel) - Syndicat des Pharmaciens de Luxembourg - Mr. Libert (Hasselt) - Mr. P. Callewaert (Harelbeke) - Apr. Van den Branden (Brussel) - Pharm. Philippart (Differdange) - Apr. T. Geldof (Izegem).

Periodiek bulletin - Jaargang 51, N° 102 - 1ste semester 2002.
Uitgever : Apr. G. Gilias, Milsestraat 33, B-3053 Haasrode
ISSN 1370-7515

Contributie 25 €
10 €/num.

België : C.C.P. 000-1621048-81
NL : Giro 19.74.912